

Психологічні виміри культури, економіки, управління

Збірник статей

Випуск №2

*З нагоди
Всеукраїнського Дня Психолога
24 квітня 2014 р.*

Львів – 2014

ISBN 978-966-397-184-9

Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей // Упорядник О.М. Лозинський. – Випуск №2. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 102 с.

Для читачів, які цікавляться психологічними аспектами культури, економіки, права, комунікації, управління, міжнародних відносин.

Статті друкуються у редакції авторів. За дотримання авторських прав, достовірність інформації несуть відповідальність автори.

Керівник проекту, відповідальний за випуск О.М. Лозинський.

Підтримка:

Західний науковий центр Національної академії наук України

Громадська організація «Львівський аналітичний дім»

Львівське відділення Товариства психологів України

ББК 88. 5

ISBN 978-966-397-184-9

© Громадська організація «Львівський аналітичний дім», 2014.
© Західний науковий центр Національної академії наук України, 2014.

Зміст:

Передмова	4
Гордій Марія. Вплив здатності до емпатії на соціалізацію особистості.....	5
Грицаюк Володимир. Керівництво науковою роботою учнів в умовах середньої школи	10
Грицаюк Христина. Діагностика мислення молодших школярів.....	15
Жигайло Наталія. Доцільність впровадження предмету “Основи психології” у програму середньої школи, професійно-технічної та спеціальної середньої освіти	20
Закалик Галина, Шувар Наталія. Доцільність впровадження дисципліни «Психологія» в освітню програму школи	26
Зошій Ірина. Діяльність психолога в сфері політики	29
Лозинський О.М. Пропозиції щодо структури дисципліни «Основи психології» для закладів середньої, професійно-технічної освіти та ВНЗ I-II ступенів акредитації	33
Манько Ярина. Роль мотивації працівників у забезпеченні ефективного управління	40
Милян Любов, Хрупа Оксана. Обґрунтування необхідності впровадження дисципліни «Психологія» в програму загальноосвітньої школи	46
Моран Ірина. Формування емпатії як необхідної складової особистості майбутнього працівника медицини	48
Надільна Оксана. Особистісний простір та його особливості.....	55
Огоновська Софія, Закалик Галина. Психологічне консультування з проблем мотивації осіб ранньо-юнацького віку.....	61
Пилипенко Анастасія, Петринич Олена. Психологічний аналіз індивідуальних відмінностей у підлітків.....	65
Пилипенко Олександра, Петринич Олена. Необхідність врахування в роботі психолога індивідуальної специфіки психічних процесів у молодших школярів ...	69
Притика Надія. Принцип «зеленого» підкреслення	72
Проць Любов, Петринич Олена. Врахування статі та гендеру у виборі професії .	74
Сажина Світлана. Аналіз європейської системи інклюзивної освіти.....	78
Штойко Марта. Уроки з елементами тренінгу для розвитку уяви, навичок самопрезентації, емпатії в спілкуванні	85
Якубечко Мирослава. На допомогу батькам. Особливості агресивних проявів поведінки у підлітковому віці.....	94
Довідка про авторів.....	99
Вимоги до статей	102

Передмова

Збірник статей «Психологічні виміри культури, економіки, управління» покликаний оприлюднювати авторські наукові дослідження, у яких розкриваються психологічні аспекти освіти, культури, економіки, права, комунікації, управління, міжнародних відносин – на перший погляд різних сфер, однак у яких значною мірою проявляється людський фактор.

Поява збірника статей «Психологічні виміри культури, економіки, управління» зумовлена необхідністю здійснювати міждисциплінарні дослідження, поєднувати зусилля науки та практики, а також регулярно обмінюватись ідеями фахівцям різних галузей знань. Вимогою сьогодення є налагодження більш інтенсивного спілкування між представниками різних освітніх, наукових закладів та установ, а також налагоджувати контакти із закордонними дослідниками.

Збірник «Психологічні виміри культури, економіки, управління» виходить щороку наприкінці травня до Всеукраїнського Дня Науки.

Цей проект реалізується за сприяння Західного наукового центру Національної Академії наук України, Громадської організації «Львівський аналітичний дім», Львівського відділення Товариства психологів України.

Оргкомітет запрошує до співпраці молодих дослідників, науково-педагогічних працівників, практиків, авторитетних науковців та усіх небайдужих до розвитку української науки.

З усіма матеріалами, що видаються за підтримки ГО «Львівський аналітичний дім» можна ознайомитися в мережі Інтернет (електронна скринька: lad_@ukr.net пароль скриньки 555555).

Гордій Марія.

Вплив здатності до емпатії на соціалізацію особистості

Актуальність теми. На сьогодні одним із найважливіших завдань у суспільстві є гуманізація населення, яка потребує нового типу стосунків між людьми. Оскільки кожен женеться за власними мріями, обстоюючи свої амбіції, незважаючи ні на що і ні на кого, така ситуація призводить до руйнування спільного майбутнього. Процвітає правовий і моральний нігілізм, знецінюються соціальні і моральні норми. Акцент у вихованні майбутнього покоління робиться на інтелектуальних здібностях, з відсуненням на другий план розвитку духовності. Це зумовило кризу освіти і виховання.

Бажання захистити своїх дітей у час побутової нестабільності і невпевненості у завтрашньому дні примушує батьків навчати дітей не піддавались емоціям, а діяти у часи соціальної кризи, спираючись на холодний розум і розрахунок. Усе складається таким чином через те, що панує душевна глухота. Люди слухають, але не чують один одного за голосом нескінченних потреб і бажань, які найчастіше є егоїстичними, що призводить до жадібності і жорстокості населення.

Найчастіше люди самі хочуть, щоб їх розуміли, але при тому залишаються закритими від думок і переживань інших. Людська невідповідність у даному аспекті призводить до непорозуміння і образ. Люди пропускають усе крізь призму своїх особистих принципів і постійно приписують своє власне бачення усім, з ким спілкуються, що, в свою чергу, унеможливорює ефективну співпрацю і саморозвиток особистості.

Проблема суспільства в даний час полягає у тому, що явище емпатії вивчають і використовують лише для вирішення обмеженого кола проблем: полегшення взаємодії людей у групі, ефективність керування різними соціальними групами, удосконалення техніки психотерапії, адаптація людини до суспільного життя. Таким чином, використовують емпатію, маючи на меті лише контролювати і маніпулювати.

Після фізичного виживання найбільшими потребами людини є розуміння, підтримка, позитивна оцінка і відчуття власної цінності. Оскільки до дії спонукають лише незадоволені потреби, то коли спілкування відбувається між емпатійними людьми, вони задовольняють найважливіші потреби один одного. І коли ці

життєво необхідні потреби є задоволеними, то з'являється можливість зосередитись на розв'язанні інших проблем.

Потреба в розумінні впливає на комунікацію у всіх сферах життя. Тому замість того, щоб бездумно ганятись за власними амбіціями, витрачаючи багато часу на вирішення дрібних непорозумінь, що призводять до матеріальних та емоційних витрат, людям варто було б розвивати у себе здатність до емпатії у інших цілях і для початку поглянути на корені своїх проблем та вирішити їх ізсередини, що призведе до довготривалої перспективи.

З огляду на це, мета статті – проаналізувати сутність феномену емпатії, підкреслити важливість розвитку емпатичних здібностей у соціальному становленні особистості.

Виклад основного матеріалу. Коли об'єктом емоційної сприйнятливості індивіда стають переживання інших людей, то у нього проявляється властивість, яка називається емпатією (від. грец. *pathos* – «сильне і глибоке почуття, близьке до страждання, *em* – префікс, що означає всередину») [3, с. 173].

По-різному трактували поняття емпатії, ще починаючи з погляду Ліпса на емпатію в контексті естетичного розуміння [2, с. 384]. Інші дослідники згодом спроектували суть поняття, що походить із сфери естетики, на площину міжособистісних стосунків. Отже, існує трактування поняття емпатії, за Бубером, як «непомітного, поступового переходу зі своїми почуттями в динамічну структуру іншого» [5, с. 97] і точка зору Костлера на емпатію, як «переживання часткової ідентичності між психічними процесами суб'єкта та процесами іншого індивіда» [8, с. 360]. Джорж Мід стверджував, що емпатія – «це здатність брати на себе роль інших та приймати точки зору, що альтернативні власним» [9, с. 27]. Даймонд розглядав емпатію як уявне перенесення себе в мислення, почуття та дії іншого, структурування світу так, як це робить інша особа [7, с. 127]. Крім того, Коуту стверджував, що «емпатія – це процес, за допомогою якого особа на мить удає, ніби вона є іншою особою, проектує себе в перцептивне поле іншої особи, уявно ставить себе на її місце з тим, щоб збагнути ймовірну поведінку іншої людини в певній ситуації» [6, с. 18]. Карл Роджерс описує це явище наступним чином: «Бути в стані емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого точно, зі збереженням емоційних і смислових відтінків. Неначе стаєш цим іншим, але без втрати відчуття «начебто». Бути з іншим таким способом означає на деякий час залишити в стороні свої точки зору і цінності, щоб увійти у світ іншого без упередженості. У певному сенсі це означає, що ви

залишаєте в стороні своє «я»». Проте, він розглядав, емпатію скоріше як процес, ніж стан. І також вважав, що бути емпатичним важко тому, що це означає бути відповідальним, активним, сильним, і в той же час – тонким і чуйним [4, с. 237].

Також емпатія розглядається як психологічна реакція у відповідь на стимул. Дана здатність розкривається в умінні давати опосередковану емоційну відповідь на переживання іншого, яке включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії. Деякі дослідники вважають, що емпатія – це емоційна здатність реагувати на сигнали, що передають емоційний досвід іншого. Інші визначають емпатію як поведінкову здатність, яка проявляється у сприятливій, альтруїстичній поведінці у відповідь на переживання іншого.

В цілому емпатія – це здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей через внутрішнє відчуття. Емпатія є головним чином пасивно-споглядальним ставленням до переживань іншої особи, без діяльної допомоги їй. Вона є одним із видів розуміння, що окреслюється безпосередньо емоційним досвідом [1, с. 152-153].

Соціалізація особистості передбачає засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, установок, взірців поведінки, властивих певному суспільству. А також включення особистості до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для її становлення і життєдіяльності.

Соціалізація особистості – процес безперервний, оскільки людина живе в суспільстві, яке постійно і динамічно зазнає різних змін, і тому їй доводиться весь час змінювати всю поведінку. Та зараз йдеться про ранню соціалізацію. Вона включає в себе період з життя людини від народження до початку навчання у школі і етап навчання.

Діти осягають світ, спостерігаючи за життям дорослих, копіюючи їхню поведінку і приймаючи їх переконання. Тут соціалізація буде залежати від того, якою мірою і яким чином середовище впливає на людину. Але це двосторонній процес. Як результат, ми спостерігаємо зворотній вплив людини на середовище вже у процесі її діяльності. Також виділяють три складові соціалізації особистості: діяльність, спілкування, пізнання.

Усе завжди починається з пізнання. Але без емпатичних здібностей людина не здатна приймати точки зору, відмінні від власних, що унеможливує процес пізнання. Спілкування як обмін інформацією обов'язково припускає психологічний вплив на

партнера з метою зміни його поведінки, і ефективність комунікації вимірюється саме тим, наскільки вдалося це зробити.

Людина, які істота соціальна, постійно вступає у міжособистісні контакти. Тож для нормального й успішного існування висока якість її комунікацій є надзвичайно важливою. Та на формування і розвиток впливають усі взаємозв'язки і взаємини з навколишнім світом, а також стосунки з оточуючими. При цьому не важливо, якого емоційного забарвлення вони набувають, вплив все одно відбувається. Але, оскільки психологічні впливи з боку оточення не завжди є позитивними, і людські взаємини поряд з гідними почуттями та вчинками допускають і протилежні їм, то в таких випадках співчуття, розуміння та здатність прощати стають важливою умовою подальшого спільного життя та діяльності.

Висновки і пропозиції. Найзагальнішою та найнеобхіднішою умовою продуктивної психічної діяльності особистості є спілкування. Воно забезпечує можливість активного задоволення пізнавальних та суспільних потреб, а також є засобом реалізації внутрішнього світу та можливостей особистості.

Поняття емпатії не має однозначного пояснення. Кожен із дослідників, які вивчали це явище трактували його по-різному, називаючи емпатію то властивістю, то станом, то почуттям, то здатністю тощо. Але, все ж, точно зрозуміло, що емпатія передбачає процес спілкування і взаємодії між людьми, який включає в себе емоційне підґрунтя.

Сенс у тому, що емпатія є найпотужнішим фундаментом для розуміння іншої людини. Адже, навчившись переключати фокус уваги зі своїх інтересів і потреб на потреби, почуття і емоції свого партнера, ми створюємо умови для безконфліктного спілкування.

Дивлячись на сучасне суспільство, абсолютно очевидною стає необхідність розвитку емпатичних здібностей, починаючи ще з раннього віку. Розвиток емпатійності у школярів повинен починатися з особистого прикладу усіх дорослих, причетних до їхнього виховання. Він, у першу чергу, передбачає вихователів та вчителів з відповідним рівнем емпатичних здібностей, котрі мають вміння проявляти розуміння, використовувати індивідуальний підхід у педагогічній діяльності, що теж передбачає здатність розуміти своїх учнів. Вчитель має дати своєму учневі підтримку для того, щоб його позитивно сприймали і наслідували. Така поведінка буде на підсвідомому рівні карбуватися як шаблон у дітей.

Також педагог повинен навчати розумінню своїх учнів. Наприклад, при виникненні конфліктів між вихованцями, він має

допомагати дітям виходити за межі власних потреб і бачити світ з точки зору своїх товаришів. Вчитель має пояснювати дітям рівність їх прав з іншими і одночасно наголошувати на відмінності потреб у людей; говорити не тільки про обов'язки соціуму перед дитиною, але й про обов'язки дитини перед суспільством. Тут невелика на перший погляд різниця, проте надзвичайно значуща. Щоб її зрозуміти, необхідно вміти споглядати світ разом з іншими людьми, відчувати сутність їхніх потреб і мотивів.

Емпатійність є вродженою властивістю, яка зростає з віком. Оскільки емпатія є одним із видів розуміння, її необхідно тренувати за спеціальними методиками. І це важливо робити в навчально-виховному процесі сучасної школи.

Джерела:

1. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.-понятійн. Слов./ М.ЙФ. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560с. – Бібліогр. : с. 483 – 511.
2. Гольдштейн Арнольд, Хомик Володимир Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ. В. Хомика. – К.: Либідь, 2003. – 520с.
3. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий – СПб.: Питер, 2004. – 701с.: ил. – (Серия "Мастера психологии").
4. Роджерс К. Эмпатия // Психология эмоций. Сборник, М., МГУ, 1984, с. 235-237.
5. Budur, M. (1948). Bet ween man and man/ New Yourk: Macmillan.
6. Coutu, W. (1951). Role – playing vs. role-taking: An appeal for clarification. American Sociological Review, 16, 180 – 184.
7. Dymond, R. f. (1949). A scale for the measurement of empathic ability. Journal of consulting Psychology, 13, 127 – 133.
8. Koestler, A/ (1949). The novelist deals with character. Saturday Review of Literature, 32, 7 – 8.
9. Mead. G. H. (1934). Mind, self ando society. University of Chicago Press.

Гришак Володимир. **Керівництво науковою роботою учнів в** **умовах середньої школи**

Один з найвідоміших політичних та державних діячів 20 століття писав: «Не потрібно взагалі вчити людину більше, ніж це необхідно. Це тільки перевантажує її. Шкільна освіта повинна давати тільки загальні основи, на яких можна потім побудувати спеціальні знання. Навіщо хлопчику, який хоче вчитися музиці, геометрія, фізика, хімія? Я взагалі вчив не більше 10% того, що вчили інші...» [2, 84]. Слушно припустити, що певна кількість осіб, пов'язаних з освітою, як серед вчителів, так і серед учнів та їх батьків, погодиться з вищенаведеним твердженням і буде дуже здивована, коли довідається, що належить воно ...Адольфові Гітлеру.

Феномен Гітлера часто був у центрі психологічних, соціологічних, історичних та політологічних досліджень. Їх метою є, за словами Е. Фромма, «бажання засвоїти історичний урок, що допоможе «розпізнати потенційних гітлерів у тих людях, які зовсім не подібні на чортів, а просто спокійно прокладають свій шлях до влади». Детальне дослідження біографії цього політичного діяча та соціально-культурного середовища у якому він сформувався, не дають остаточної відповіді на питання, яким чином у нього сформувалася система людиноненависницьких поглядів, практичне втілення якої мало такі жахливі наслідки для людства. Отож припустимо, що ключову роль зіграв саме його індивідуальний стиль навічання, який ввійшов у суперечність з умовами освіти, за яких він навчався. В результаті чого такі безперечно позитивні риси, як висока пізнавальна активність, самостійність мислення, схильність до самоосвіти, широка ерудиція у багатьох галузях знань поєднувались у нього з зневагою до традиційних форм навічання, а це, в свою чергу, привело до некритичного захоплення абсурдними та людиноненависницькими ідеями расової переваги та расового панування і фанатичним намаганням реалізувати їх у житті.

Будь-яка наукова дисципліна, що вивчається у школі, має значення не тільки як основа для набуття майбутньої спеціальності, але й несе у собі певний виховний потенціал: дисциплінує мислення, привчає до переконливості та аргументованості висновків, формує повагу до авторитетів і перешкоджає захопленню новомодними інтелектуальними течіями. Про це не слід забувати у

намаганнях вберегти дітей від перевантаження, підвищити практичну спрямованість освіти чи диференціювати навчання відповідно до індивідуальних здібностей дітей. Якщо це супроводжується нігілістичним запереченням повноцінної освіти чи певної галузі знань, це небезпечний симптом.

Визначивши проблему – необхідність підтримувати високий рівень освіченості, створення умов для прояву творчої активності учнів, врахування їх особистих інтересів без їх надмірного інтелектуального перевантаження, - запропонуємо принцип, який, на нашу думку, був би способом її вирішення. Це – науково-дослідницька діяльність у школі. А способом його практичної реалізації може стати застосування методу проектів.

Вважається, що метод проектів виник у 20-ті роки минулого століття у США і набув поширення і великої популярності завдяки раціональному поєднанню теоретичних знань і можливостей їх практичного застосування для розв'язування конкретних проблем дійсності у спільній діяльності у діяльності учнів [3]. Проте і у вітчизняній психології ще у довоєнні часи проводились наукові дослідження, близькі за своїм духом та методологією до цього методу. А. Н. Леонтьєв у роботі «Психологічні питання усвідомленості навчання» наводить такий приклад. Учні, що навчалися в авіамодельному гуртку з великим захопленням майстрували моделі літаків, однак дуже мало цікавилися фізичною теорією повітроплавання. Однак, достатньо було переформулювати задачу: замість звичайної -- як можна краще виготовити модель -- учням пропонувалося інше завдання: як можна швидше налітати за допомогою побудованої моделі певну відстань. І цього виявилось достатньо, щоб в учнів виник стійкий та усвідомлений інтерес до теоретичних основ повітроплавання. Крім того, кількість дітей, які щоденно займалися в гуртку виросла вшестеро [1,374].

Цей приклад показує, наскільки ефективною може бути переорієнтація або доповнення навчальних цілей науково-дослідницькими. У традиційній системі освіти наукова робота як викладачів так і студентів є прерогативою вищої школи. У середній школі використовуються окремі елементи, наприклад написання рефератів або участь обдарованих учнів у секціях МАН, де вони виконують наукові роботи під керівництвом викладачів вищих навчальних закладів. Однак у першому випадку реферат перетворюється на механічне переписування або скачування відповідного тексту з Інтернету, а в другому - наукова робота учня являє собою спрощений варіант курсової студентської роботи, що

загалом не відповідає ані здібностям, ні віковим особливостям та умовам навчання школярів.

Узагальнюючи наш досвід керівництва науковими проектами учнів (спільно з вчителями - предметниками -- вчителем біології Дебеляк Н. В. та хімії Суряк О. А.) за програмою Intel, покажемо найбільш ефективні сторони цього методу:

- Наявність ключового питання. Це суттєво відрізняє його від наукових студентських робіт, для яких достатньо лише теми, вибраної до того ж не самостійно, а науковим керівником. У методі проектів ключове питання характеризується за його функціями. Воно вказує на визначальні, основні, базові теми та ідеї предмета, має розкривати сутність предмета, має бути парадоксальним, не має однозначної відповіді, покликане стимулювати пізнавальну активність, порушує інші ключові питання. Наприклад, у проекті «Парадокси росту» ми використали ключове питання «Чим живе відрізняється від неживого?» і проілюстрували його фотографією чашки Петрі з вміщеними у ній насінням квасолі та камінцями відповідного розміру, форми та кольору, які за своїм зовнішнім виглядом були подібними до них.
- Зацікавлення учнів навчальним предметом :досліди «перетворення мідної копійки на срібну чи реакція «золотий дощ» у проекті «Нове життя старих наук»
- Ілюстрація певних наукових фактів. Наприклад, відома з підручника фраза «алкоголь вбиває клітини мозку» звучить абстрактно. А дослід, у якому учні пророщували цибулину в чистій воді, а іншу - в розчині спирту (в останньому випадку коренева система не утворилася), дає наочне та переконливе підтвердження цього факту.(Проект «Вправління у безумстві»)
- Проведення соціально-психологічних досліджень, наприклад щодо поширеності вживання алкоголю серед підлітків. (Проект «Вправління у безумстві»).
- Особливо важливим видається той факт, що в рамках виконання учнівських науково-дослідних проектів вдалося отримати експериментальні дані, які можуть мати наукове значення, зокрема про залежність між проростанням насіння та фазами Місяця та про зв'язок між дерматогліфічними узорами пальців рук та рівнем інтелекту дитини.

Останнє доводить, що наукові дослідження, які мають наукову цінність можна проводити не тільки у вищій, але і в середній школі. Така робота можлива лише за наявності наукового керівника з числа вчителів та педпрацівників школи, котрі самі інтенсивно займаються науковою роботою. Участь у науковій роботі, зокрема

захист дисертації, для викладача вищої школи дає можливість суттєво підвищити свій професійний та матеріальний статус. Вчитель школи, фактично, позбавлений таких суттєвих чинників фахового зростання.

Особливо варто наголосити на актуальності проведення соціально-психологічних досліджень практичними психологами школи. Вони не потребують спеціального обладнання та матеріальних витрат і, з іншого боку, дають можливість подолати розрив між академічною наукою та педагогічною практикою, збільшити практичну спрямованість наукових робіт, проводити дослідження на великій вибірці осіб, розширити кількісний, віковий та соціальний склад вибірки досліджуваних. Для організації таких досліджень слід вирішити ряд завдань:

- Консультативна допомога шкільній науці з боку науково-методичних центрів.
- Реорганізація системи керівництва шкільною психологічною службою з метою координації та планування наукових досліджень.
- Створення умов для публікації та виступу з науковими роботами як для учнів, так і для вчителів.
- Стимуляція наукової творчості, врахування її результатів для атестації і при вступі до вишу.
- Виділення робочого навчального часу для наукової роботи для вчителів та учнів.

Успішність та підвищення інтересу до вивчення наукових дисциплін та створення умов для творчої самореалізації учнів є найбільш очікуваним, але не єдиним наслідком впровадження наукової роботи в систему середньої освіти. Вкажемо на можливі позитивні та соціально значущі наслідки такої роботи:

- Безпека та стабільність у суспільстві.
- Соціальна справедливість
- Утвердження демократичних цінностей.

Оскільки зв'язок між спрямованістю учнів на наукову роботу та вищенаведеними чинниками є не очевидним, зупинимося на них докладніше.

1. Профілактична та правовиховна робота у школі в основному спрямована на учнів, схильних до правопорушень, основна увага приділяється проявам асоціальної поведінки: наркоманії, алкоголізму, ризикованій статевій поведінці тощо. Учні, які виступають на наукових учнівських конференціях, традиційно сприймаються як гордість школи. Той факт, що обдарована та творча особистість може бути небезпечною для суспільства, якщо

умови навчання не відповідають її здібностям та можливості її творчого прояву є обмежені, як правило, не береться до уваги. Відомо, що А.Гітлер, про якого згадувалося вище, намагався поступити у Віденську академію образотворчих мистецтв і навіть успішно витримав вступний творчий іспит, однак не був зарахований до неї на тій підставі, що в творчих роботах, які він представив приймальній комісії, було мало портретів. Навряд чи таке рішення можна вважати справедливим. Робін Христиан Андерсен, який у той самий час і через таку ж причину не був прийнятий до академії, згодом став її ректором.[2]

З цієї точки зору активна участь студентської та учнівської молоді у соціальних заворушеннях має викликати не тільки замишування («Яка свідомість та ідейність у нас молоді»), а й певну пересторогу. Чи не є це результатом підвищеної інтелектуальної навіюваності, що викликана поверхневістю освіти і широким доступом до найрізноманітніших джерел інформації та відсутністю соціальної перспективи? Більш доцільним є спрямувати енергію найбільш обдарованої частини молоді на наукову роботу та інші види творчої діяльності.

2. У сучасному суспільстві освіта є одним з найважливіших чинників соціального успіху. Однак дані соціологічних досліджень свідчать, що діти з доброю успішністю з бідних сімей мають менше шансів отримати хорошу освіту, ніж діти із заможних сімей, які вчилися гірше. І навіть отримавши вищу освіту, вони мають менше шансів добитися успіху в житті, ніж діти багатих батьків з низькою успішністю. [4]. Вчасне виявлення обдарованих дітей, схильних до наукової діяльності, і раннє залучення їх до такої роботи може стати одним із чинників їх успішної соціальної реалізації.

3. Досвід показує, що саме для науково-технічної інтелігенції найбільш характерними є свобода і критичність мислення, упередження проти простих і радикальних способів вирішення складних соціальних проблем. Прикладом людини, яка поєднувала у собі талант науковця і в той же час боролася за утвердження демократичних принципів у тоталітарному суспільстві був академік А. Сахаров. Підстави таких рис вкорінені у схильності до наукового способу мислення, основи якого закладаються у школі.

Таким чином, можна сподіватися, що широке впровадження науково-дослідницької роботи в середній школі сприятиме підвищенню якості освіти і дасть у майбутньому позитивний соціальний ефект.

Джерела:

1. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения . В двух томах. Том 1. М. : Педагогика, 1982. 392 с.
2. Мазер В.Адольф Гитлер /Пер. с нем. С. Э. Берич. Мн. : ООО «Поппури», 496с.
3. Intel навчання для майбутнього.—К .: Нора-прінт,2006
4. <http://rusplt.ru/society/nevozmojno-dobitsya-globalizatsii-demokratii-i-samoopredeleniya-odnovremenno-9415.html>

Грицаюк Христина.

Діагностика мислення молодших школярів

Актуальність теми обумовлена тим, що в період молодшого шкільного віку відбуваються істотні зміни у психіці дитини, засвоєння нових знань, нових уявлень про навколишній світ, перебудовуються сформовані раніше у дітей життєві поняття, а шкільне мислення сприяє розвитку теоретичного мислення в доступних учням цього віку формах. Саме перебудова всієї пізнавальної сфери у зв'язку з розвитком теоретичного мислення становить основний зміст розумового розвитку в молодшому шкільному віці.

Пізнання навколишнього світу починається з відчуттів, сприймань і породжує людське мислення. Воно супроводжує усі розумові процеси людини. Саме мислення забезпечує нам можливість виходу за межі чуттєвого, розширює межі та глибину нашого пізнання, відображає суттєві зв'язки і відношення між предметами, через відоме веде нас до невідомого.

У психології проблема мислення – одна з найактуальніших. Вона органічно пов'язана з проблемою засвоєння і застосування учнями знань.

Мислення – це психічний процес пошуків та відкриттів нового, істинного, глибинного внаслідок аналізу та синтезу навколишньої дійсності.

Саме за допомогою мисленої діяльності учні набувають знання, формують способи дій.

Метою даної статті є ознайомлення з особливостями мислення молодших школярів; розробка рекомендацій щодо організації навчального процесу у молодших школярів у доступних учням цього віку формах.

Виклад основних положень. Люди по-різному оволодівають розумовою діяльністю: одні – репродуктивним шляхом (шляхом відтворення наявного), інші ж – творчим (оригінальним,

своєрідним). Будь-яке мислення – це завжди мислення особистості у всьому її багатстві стосунків з природою, суспільством та іншими людьми.

Мислення – це розумовий процес, у ході якого на основі вже наявних знань отримують нове знання. Це інтелектуальна й практична діяльність, оскільки поєднує в собі пізнання і творче перетворення образів і уявлень, зафіксованих у пам'яті. Це завжди активна зміна діяльності внаслідок розумової праці. Мислення тісно пов'язане з чуттєвим пізнанням, яке є джерелом мислення, його основою. Через відчуття та сприймання мислення безпосередньо зв'язане з навколишнім світом і є його відображенням. Але в процесі мислення людина виходить за межі чуттєвого пізнання, розкриває такі явища, які не можна безпосередньо сприйняти [6, с. 512, 516].

Мислення – процес опосередкованого та узагальненого пізнання людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках і відносинах.

Мислення, як процес пізнання нового, відбувається завдяки таким операціям: аналіз; синтез; абстрагування; узагальнення; класифікація. Мислення є узагальнене пізнання дійсності, процес пізнання загальних і істотних властивостей предметів і явищ. І цей процес цілком доступний дітям, якщо його правильно організувати. Не можна перевантажувати дітей абстрактними схемами, науковими теоретичними визначеннями, які не спираються на їх досвід чи творчу уяву, а тому малозрозумілі.

Слід пам'ятати, що у дітей молодшого шкільного віку переважає наочно-образне мислення. Під час розв'язування задач вони спираються на реальні предмети або їх зображення. У них поглиблюється і розширюється мислення, що виявляється в глибшому розумінні змісту засвоєних понять, опануванні нових та оперуванні ними [7, с. 240].

Зміна психологічних операцій, тобто перехід від наочних форм мислення до словесно-логічного узагальнення, проявляється у ранньому формуванні розрізнення і більш пізньому формуванні узагальнення, що обумовлює наявність ряду труднощів при порівнянні понять, явищ чи об'єктів впродовж всього періоду молодшого шкільного віку.

Сучасний рівень розвитку суспільства і відповідно відомості, почерпнуті з різних джерел інформації, викликають потребу вже у молодших школярів розкрити причини і сутність явищ, пояснити їх, тобто абстрактно мислити.

У результаті ряду досліджень з'ясувалося, що розумові можливості дитини ширші, ніж передбачалося раніше, і при створенні умов, тобто за спеціальної методичної організації навчання, молодший школяр може засвоювати абстрактний теоретичний матеріал.

Процес навчання стимулює розвиток абстрактного мислення, особливо на уроках математики, оскільки від дій з конкретними предметами школяр переходить до розумових операцій з абстрактними числами. Зі вступом дитини до школи відбувається перехід від безпосереднього чуттєвого сприймання світу до сприймання, вираженого в абстрактних поняттях. Те, що вона раніше фіксувала у своєму мисленні як об'єкт із певним набором ознак, отримує наукове осмислення [5, с. 89].

Протягом молодшого шкільного віку в дітей формуються такі мисленнєві операції, як аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення.

Аналіз і синтез у молодших школярів поєднуються в порівнянні об'єктів. Розвиток порівнянь у молодших школярів значною мірою залежить від того, наскільки часто даються учням завдання на порівняння різних об'єктів, їх груп і класів, як визначаються орієнтири для зіставлення об'єктів, виділення їх істотних подібних і відмінних ознак. Молодші школярі можуть учитися порівнювати. Здатність формувати вміння порівнювати підносить на вищий рівень їх аналітико-синтетичну діяльність [4, с. 392].

Рівень аналізу й синтезу у молодших школярів залежить не тільки від їх загального розвитку, а й від змісту предметів, які є об'єктами аналізу та синтезу, від ступеня обізнаності з ними. Для молодших школярів аналіз є більш досяжним мисленнєвим процесом, ніж синтез. Учні початкових класів краще виділяють частини предмета, ніж встановлюють співвідношення між частинами. Школяр цього віку набагато спроможніший виділяти елементи в цілому, що дається йому відразу, ніж об'єднувати те, що трапляється в його досвіді роздільним [3, с. 247,249].

Під впливом навчання в мисленні молодшого школяра змінюються співвідношення його образних і понятійних, конкретних і абстрактних компонентів.

Якщо дидактичні умови сприятливі, молодші школярі успішно навчаються порівнювати також числові й алгебраїчні вирази, формули, схеми, речення тощо, знаходити в них щось схоже й відмінне. Молодшим школярам доводиться порівнювати не тільки сприйняті, а й уявлювані об'єкти. Порівнюючи нові й раніше

пізнанні предмети чи явища, молодші школярі не тільки аналізують їх, а й синтезують, висловлюючи результати цих процесів у формі суджень [2, с. 385].

Мислення молодшого школяра – це узагальнене, здійснюване за допомогою слова і опосередковане наявними знаннями відображення дійсності, тісно пов'язане з чуттєвим пізнанням світу. Діти використовують найрізноманітніші види мислення чи стратегії – від дуже простих до досить складних – стосовно однакового виду проблем, в різних спробах, в один і той же день. Проте слід враховувати, що хоча діти і використовують абстрактні терміни, вони можуть це робити тільки стосовно конкретних об'єктів, тобто до тих предметів, які безпосередньо доступні їхнім органам чуття [1, с. 179].

Висновки і пропозиції. Під впливом навчання в мисленні молодшого школяра змінюються співвідношення його образних і понятійних, конкретних і абстрактних компонентів. Ці зміни відбуваються по-різному, залежно від змісту навчання. Завдання його полягає в тому, щоб забезпечувати розвиток не тільки конкретного, а й абстрактного мислення молодших школярів.

Спеціальні дослідження свідчать, що схеми допомагають молодшим школярам абстрагувати кількісні залежності від конкретного змісту задач. Ця допомога стає особливо ефективною, якщо учні навчаються самостійно креслити схеми, зіставляти їх з умовами задач і виявляти в різному їх змісті однакоvu абстрактну математичну залежність. Аналіз об'єктів, абстрагування їх спільних ознак підготовлює узагальнення, яке виявляється у віднесенні учнями предметів і явищ до певних їх груп, видів, родів тощо, дає змогу класифікувати об'єкти й повною мірою систематизувати свої знання про них.

Учні молодших класів швидше оволодівають індуктивними умовиводами, ніж дедуктивними. Індуктивні й дедуктивні умовиводи переплітаються в мисленні дітей, спрямованому на розв'язування доступних для них пізнавальних задач, зокрема таких, що вимагають розкриття причин різних природних явищ, мотивів поведінки персонажів літературних творів, з якими учні цього віку ознайомлюються. Є й індивідуальні особливості мислення молодших школярів, які виявляються в рівнях їх мислительних операцій, у гнучкості мислення, у співвідношеннях конкретно-образних та абстрактно-словесних його елементів.

Молодші школярі здатні розв'язувати конструктивні задачі, якщо у них розвивати просторове уявлення і виробляти уміння

оперувати образами деталей моделей у плані їх структурного функціонального комбінування. Учні успішніше розв'язують конструктивні задачі на конкретних моделях, ніж в умовах, коли їм пояснюють тільки принципи механізму бажаної моделі.

Задачі часто постають перед учнем у формі узагальненого запитання, позбавленого специфічних особливостей: «Що це?», «Чому?», «Внаслідок чого?» тощо. У навчальному процесі використовуються й такі задачі, які не формулюються вчителем і яких немає в тексті підручника. Ці задачі доводиться самотійно розв'язувати учням під час написання контрольних диктантів, переказів, творів тощо.

На уроках праці можна навчити учнів творчого конструювання моделей у поєднанні з естетичним вихованням, коли послідовно: 1) давати учням знання, пов'язані з моделями; 2) ознайомлювати з можливими матеріалами для виготовлення предмета; 3) формувати уміння користуватись знаряддями праці; 4) навчати попередньо зображувати уявний вибір у малюнках, схемах тощо.

Джерела:

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.
2. Дети и подростки: психология развития / Д. Шеффер. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 976 с.: ил. – (серия «Мастера психологии»).
3. Коробко С. Л., Коробко О. І. Робота психолога з молодшими школярами: методичний посібник. – К.: Літера ЛТД, 2006. – 416 с.
4. Кулагина И. Ю. Вікова психологія: Дитинство, отрочтво, юність / И. Ю. Кулагина – М.: Академия; 2000. – 624 с.
5. Мислення дитини / Упоряд.: С. Максименко, Л. Кондратенко, О. Главник. – К.: Главник, 2004. – 112 с. – (Психол. інструментарій).
6. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 656. – (серия «Психологическая энциклопедия»).
7. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: Навч. посіб. – К.: Академ – видав, 2006. – 360 с. (Альма – матер).

Жигайло Наталія.
Доцільність впровадження предмету
“Основи психології” у програму середньої
школи, професійно-технічної та спеціальної
середньої освіти

Постановка проблеми. Початок 21 століття ознаменувався наполегливим і цілеспрямованим входженням України в Євросоюз; перехід на нові щаблі економічного, соціального, інтелектуального та духовного розвитку особистості. Зусилля всіх ланок суспільства, понад усе освіти, спрямовані на формування фахівця європейського рівня. Постає питання: яким має бути фахівець європейського рівня? За результатами багаторічних наукових досліджень, фахівець європейського рівня мусить бути, перш за все, професійно компетентним, висококваліфікованим. По-друге, відповідальним, працьовитим, самоорганізованим і дисциплінованим. Третє, жертвним і самовідданим. Четверте, досвідченим. І понад усе, високодуховним, релігійним.

За яких умов і що саме дає найвагоміші результати на шляху досягнення даної мети? Даний результат залежить від багатьох чинників, однак, очевидно, що значне місце у досягненні цієї мети належить вивченню курсу «Основи психології» на всіх етапах процесу становлення фахівця європейського рівня, починаючи від середньої школи, професійно-технічної та спеціальної середньої освіти аж до повного його здійснення. Так, зважаючи на переконливий досвід ряду розвинутих країн, без перебільшення можна сказати, що практична психологія є невід'ємною частиною повсякденного життя кожного громадянина. У американців: дитина відчуває труднощі в школі? Його справами займається шкільний психолог. Сімейні негаразди у подружжя? З ними - разом і окремо, і (найголовніше) з їхніми дітьми - працює психолог - консультант з питань сім'ї та шлюбу. Вік бере своє? Лікуючий лікар направить літнього пацієнта на консультацію до геронтопсихолога....

Європа має найбільш поважні наукові установи у світі, що пропонують програми формування спеціалістів з психології. Отримання ступеня магістра в галузі психології в Європі може надати студентам унікальний і чітко окресленими освітній досвід, який поєднує в собі прекрасну освіту з європейським способом

життя. Магістрам психології в Європі надані відмінні можливості для просування своєї кар'єри через професійний розвиток.

У Західній Європі і у США становлення психології тісно пов'язане з розвитком психології управління. Цей напрям психології найчастіше має назву "психологія праці та організаційна психологія". Зазначений напрям є одним з найбільш значущих у психології. Структуру психології праці та організаційної психології становлять: психологія праці, психологія персоналу і власне організаційна психологія (європейський варіант); промислова психологія та організаційна психологія (американський варіант). Такий поділ зумовлений тим, що найчастіше в теорії менеджменту виокремлюють три складові: управління роботою, управління людьми та управління організацією. Завдяки цьому ці країни є заможними і багатими.

Відповідно до Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та Болонського процесу основною метою державної політики в галузі освіти є створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України; оновлення змісту освіти та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень тощо.

В зв'язку з цим, доцільність введення курсу «Основи психології» як навчального предмета у програму середньої школи, професійно-технічної та спеціальної середньої освіти є беззаперечною. Дана навчальна дисципліна своїм змістом, методами і засобами надаватиме учням та студентам найбільш адекватний інструмент для отримання знань про людину, створюватиме умови для розвитку суб'єктивної творчості учня (студента) й пізнання самого себе. Більше того, враховуючи вікові особливості школярів та студентів, їх сензитивні періоди до засвоєння знань та вмінь, розпочинати вивчення психології важливо в підлітковому та молодшому юнацькому віці. Саме в цьому віці проходить розвиток компетенцій учнів у галузі людинознавства, формування вміння конструктивної взаємодії з оточуючим світом та іншими людьми.

Вивчення основ психології дає можливість змотивувати учнів до максимальної самостійності, сформуванню прагнення до самоаналізу, самовдосконалення; сформуванню навички конструктивного вирішення проблем; розвинути самоповагу і повагу до інших; сформуванню вміння досягати успіху; навчити учнів оцінювати власні сильні і слабкі сторони особистості; розвинути здатність виражати власні почуття, давати і отримувати зворотній зв'язок; сформуванню

вміння відстежувати результати власного розвитку, самовдосконалення; навчити учнів планувати свій час, визначати пріоритети, життєві перспективи, приймати рішення; сформувати навички роботи в команді.

Результатом вивчення «Основ психології» є набуті психологічні знання (поняття, факти, ідеї, закони науки психології, способи діяльності), психологічні вміння (чим для самого учня стають знання, отримані в процесі вивчення психології), навички (мислити і діяти відповідно до вимог психологічної культури), досвід творчої діяльності, формування емоційно-ціннісного ставлення до життя в цілому. Ефективність навчання визначається позитивною особистісною динамікою, яка проявляється у здібностях учнів правильно оцінювати свої переваги та недоліки і відповідно до отриманих знань приймати оптимальні рішення, вмінням передбачувати результати власної поведінки, сформованою потребою у самопізнанні, розвитком критичного мислення, емпатії, терпимості, соціальної відповідальності.

Учні (студенти) повинні вміти самовизначатися (брати на себе відповідальність за поведінку, вчинки, слова тощо); вирішувати проблеми (вміти вибирати і використовувати конструктивні способи взаємодії з іншими людьми); бути впевненими у своїх можливостях та мати адекватну самооцінку; бути толерантними, емоційно стійкими, доброзичливо ставитися до життя.

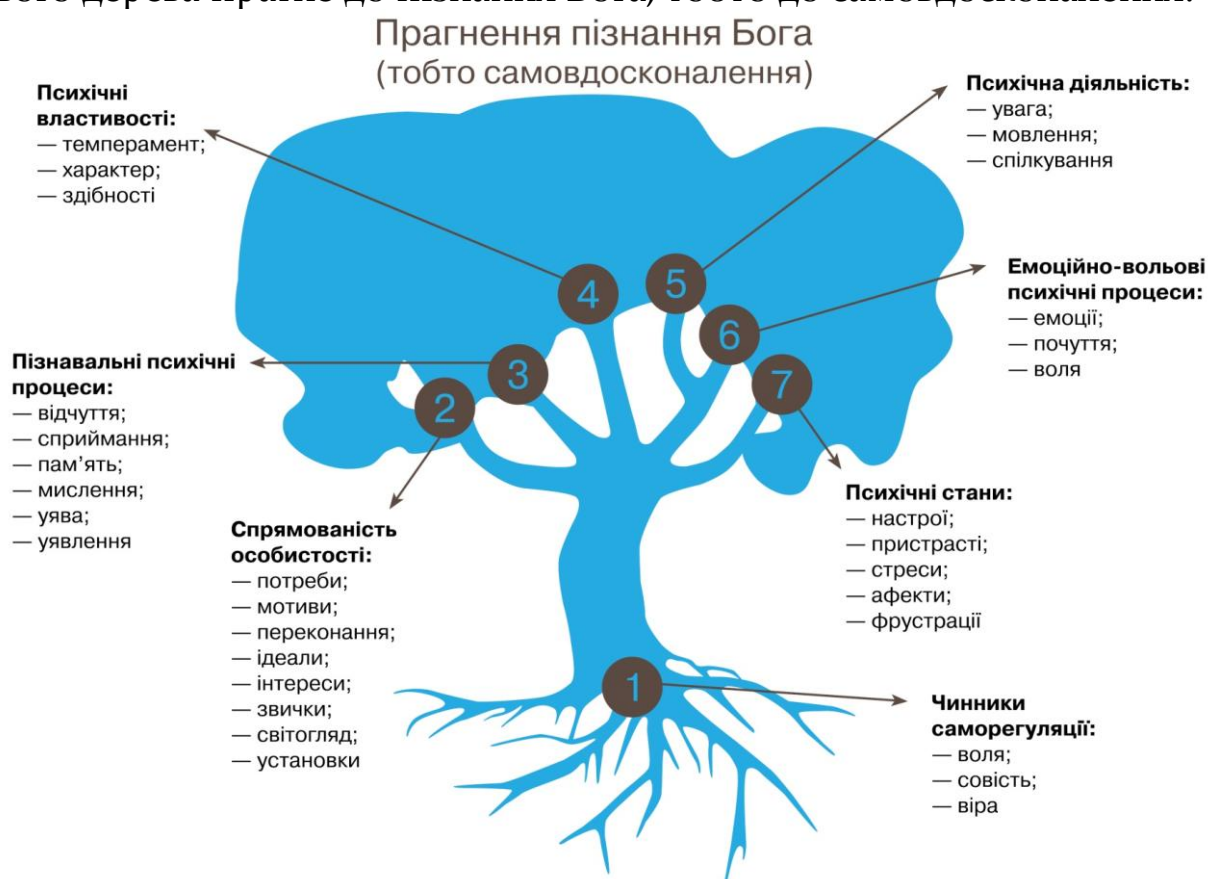
Засвоєння психологічних знань сприяє розвитку особистості учнів (студентів), а саме: розвитку почуття власної гідності; зниженню рівня агресивності; підвищенню рівня рефлексії і самопізнання; зростанню пізнавальної активності та інтересу; розвитку емпатії; гуманізації системи стосунків з соціумом і самим собою; зростанню рівня розуміння та прийняття інших людей; формуванню вміння прогнозувати й планувати своє життя на перспективу; особистісному зростанню; розвитку креативності.

Вивчення даної дисципліни формує у майбутніх фахівців етичні аспекти людського життя і здоров'я, основи психологічних знань для самопізнання і духовного розвитку особистості, водночас, висвітлює важливі проблеми психології святості, милосердя, самозречення, розкриває аспекти релігійної свідомості та гідності, приділяє увагу міжособовому спілкуванню. Дана навчальна дисципліна відповідає на важливе питання: Що є Людина і що є Бог? І своєю відповіддю формує чітку позицію: що згідно задуму Творця, в основі взаємин між Богом і Людиною, між Людиною і Людиною лежить ЛЮБОВ!

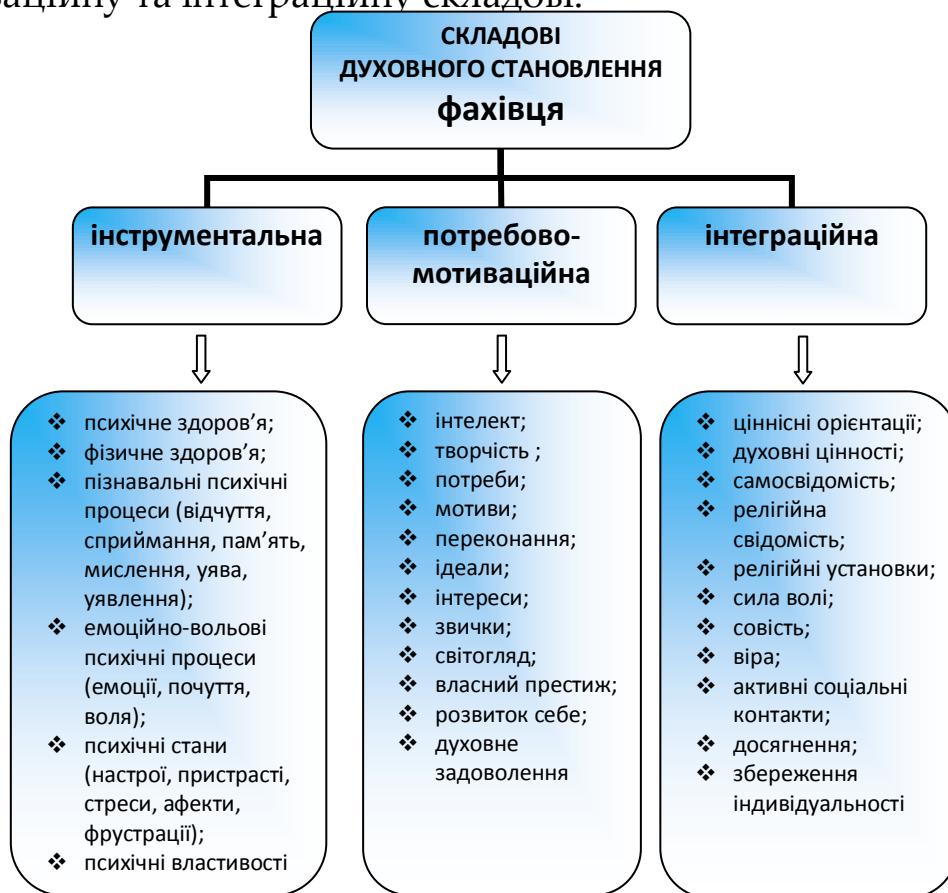
В контексті формування духовності фахівця європейського рівня, вивчення «Основ психології» робить акценти на: 1. Поняття духовної особистості фахівця європейського рівня. 2. Авторську психологічну структуру особистості. 3. Авторську модель духовного становлення особистості фахівця європейського рівня. 4. Програму тренінгу духовного становлення особистості фахівця європейського рівня. 5. Критерії та джерела формування духовності фахівця європейського рівня.

Під феноменом духовна особистість фахівця європейського рівня розуміємо таку особистість, в якій домінують високі моральні ідеали; яка в своїх думках і вчинках опирається на Закон Божий; яка в своєму житті керується принципом: «Я працюю на Вічність! А не просто - вічно працюю».

Авторська психологічна структура особистості представлена нами у вигляді «дерева», коріння якого кріпиться чинниками саморегуляції особистості, якими є воля, совість і віра; вітки цього дерева – це наші психічні процеси, властивості, стани; верхівка ж цього дерева прагне до пізнання Бога, тобто до самовдосконалення.

Нами запропоновано авторську модель духовного становлення особистості фахівця європейського рівня. У запропонованій авторській моделі нами виокремлено інструментальну, потребово-мотиваційну та інтеграційну складові.

На подальшому етапі дослідження нами запропоновано „Програму тренінгу духовного становлення особистості фахівця європейського рівня”. До кожного з 7 тем-блоків програми нами розроблені оригінальні вправи та модифіковано ті тренінгові вправи (інших дослідників), які можна було використати у відповідності до поставленої мети. Використовувались: рольові та ділові ігри, міні-дискусії, вправи із тренінгу особистісного зростання, вправи із тілесно-зорієнтованого тренінгу тощо.

Також нами представлено критерії, яким повинен відповідати фахівець європейського рівня: моральні: фахівець європейського рівня мусить бути людиною релігійною; бути практикуючим християнином; мати об'єктивний та суб'єктивний авторитет; любити свою працю і поважати свою працю; бути справедливим; мати етично-діловий такт і радість від спілкування; інтелектуальні: високий рівень фахової підготовки; точність пам'яті, гнучкість мислення, творчість уяви; темперамент, лабільна нервова система (вроджені чинники); сила волі і віра (набуті чинники); мовленнєва

культура, риторика; інтуїція; спостережливість; фізичні та канонічні: одяг, постава, поведінка; шляхетність, одухотворення.

Програма тренінгу релігійного становлення особистості фахівця європейського рівня

№ блоку	Назва тренінгового блоку	Основні психолого-педагогічні та тренінгові засоби
1.	Вступ до роботи	1. Ознайомлення з правилами роботи в Т-групі. 2. Формування атмосфери психологічної безпеки. 3. Психогімнастика.
2.	Ціннісні орієнтації фахівця європейського рівня	1. Проективний малюнок „Я і моє місце в світі людей”. 2. Рольова гра „Погані люди – добрі люди. В чому різниця?”. 3. Ділова гра „Готуємо кодекс поведінки 21-го сторіччя”. 4. Вправи на зняття „затисків” у м’язах та підвищення рівня атмосфери безпеки у Т-групі.
3.	Духовне становлення особистості фахівця європейського рівня	1. Рольова гра „Я – минулий, нинішній, майбутній. В чому різниця?” 2. Психологічний практикум „Чим я найбільше пишаюся в своєму минулому? Що було таке, що варто було б прожити інакше?” 3. Вправа „Порожній стілець – мої друзі та вороги у минулому”. 4. Брейн-стормінг „Визначення напрямків соціальної підтримки державою студентської молоді як її майбутнього творця”. 5. Вправи на зняття „затисків” у м’язах, вияв експресії через рух.
4.	Релігійні цінності фахівця європейського рівня	1. Соціально-перцептивно орієнтований тренінг особистісного зростання „Я – очима інших. Чи можна мені довіряти?” 2. Групове обговорення „Людина, яка активно вірить в Бога – хто вона? Минуле, сучасне, майбутнє?” 3. Ділова гра „Якби Священну книгу написав Я?” 4. Вправи на зняття „затисків” у м’язах, вияв експресії через рух.
5.	Релігійна свідомість фахівця європейського рівня	1. Дискусія „Релігійно свідомою людиною – „за” та „проти”. 2. Брейн-стормінг „Хто я – піщинка, крапля води, дуновіння вітерця - чи я відповідаю за майбутнє?” 3. Ділова гра „Совість. Чи потрібна вона у 21-му сторіччі?” 4. Вправи на зняття „затисків” у м’язах, вияв експресії через рух.
6.	Обговорення підсумків тренінгу	1. Дискусія „Я – до початку роботи в Т-групі. Я – після закінчення роботи в Т-групі. Що в мені змінилося?” 2. Вправи на зняття „затисків” у м’язах, вияв експресії через рух.
7.	Кінцеве заняття „Моє майбутнє”	1. Формування екзистенційного „Я”. 2. Розстиківка почуття „Ми” в учасників тренінгу. 3. Вправи на зняття „затисків” у м’язах, вияв експресії через рух.

Джерелами формування духовності для фахівця європейського рівня мають стати: книга книг – Святе Письмо; Богословіє (як наука про Бога); Свята Літургія – вчителька життя (А.Шептицький); Молитва – розвиток душі; церковне мистецтво; християнська філософія (пізнання Бога); природа, культура, мистецтво, спорт тощо.

Впровадження предмету “Основи психології” у програму середньої школи, професійно-технічної та спеціальної середньої освіти сприятиме утвердженню і розквіту нашої держави, становленню і здійсненню кожного громадянина, фахівця, професіонала, який має стати вирішальною силою, що забезпечить незворотність поступу України до своєї волі, слави, економічного та

соціального добробуту, здорової нації, сильної держави європейського рівня.

Джерела:

1. Балл Г. О. Психологія і духовність / Упоряд.: Г. Балл, Р.Трач // Гуманістична психологія. – 2005. – 279 с.
2. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. – К., 2000. – 76 с.
3. Державна національна програма "Освіта".— К.: Райдуга, 1994. — ("Україна ХХІ століття").
4. Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця : Монографія. - Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008 – 336 с.
5. Закон України "Про освіту" // Освіта. — 1996. — 21 серпня.
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості : наук. монографія. – К. : КММ, 2006. – 255 с.
7. Максименко С. Д. Психологія особистості : Підручник. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
8. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес: Матеріали до першої лекції / Укл. М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, К.М. Левківський, Ю.В. Сухарніков; відп. ред. М.Ф. Степко. — К.: Изд.-во МОНУ, 2004. — 24 с.
9. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
10. Психологія. З викладом основ психології релігії / Під ред. о. Ю. Макселона.– Львів: Свічадо, 1998. – 320 с.
11. Савчин М. В. Віра в Бога як духовний стан людини / Психологія і суспільство. – 2009. – № 2 (36). – С. 54–59.
12. Хоронжий А. Г. Соціологія релігії: Курс лекцій. - Львів, 2005. – 188 с.

Закалик Галина, Шувар Наталія. Доцільність впровадження дисципліни «Психологія» в освітню програму школи

Сучасна загальноосвітня школа у рамках навчальних програм дає достатньо глибокі знання у галузі природничих чи гуманітарних дисциплін. Водночас, усе більшої значимості та потреби набуває пізнання людської психіки. Розвиток дитини – це не лише пізнання довколишнього світу, але, у першу чергу, пізнання себе. Воно є різноплановим від елементарного розуміння сенсорних органів, що дозволяють сприймати реалії через зір, слух, нюх, смак, дотик до більш глибокого – яким саме чином сприймана інформація має здатність переробитися і трансформуватися у мозку. Психічні процеси сприяють зосереджувати увагу на найбільш значущих для дитини речах і подіях. Саме значущість останніх виробляє здатність до запам'ятовування та утримування інформації у пам'яті, допомагає формуванню уяви та розвитку мислення. Ці, здавалось би такі відомі кожному дорослому (або принаймні більшості з них) знання для дитини шкільного віку – повна загадка.

На сьогоднішній день дитині є не достатньо знати, що «маю я вушка – ними я чую, маю я очі – ними я бачу, маю я ручки – ними маюю...». Це лише базова основа знань, що більше необхідна педагогам для визначення рівня знань, умінь чи навичок дитини.

Однак, поряд із цим виникає потреба у тих знаннях, які мають більшу практичну значимість для самого індивіда, його саморозвитку, самоствердження і самореалізації. Дитина не розуміє як вона може розвивати власні здібності, а їй дорослі активно нав'язують, що «ти це можеш», не пояснюючи яким самим чином.

Власне вже у школі дитина має отримувати перші знання про те, що таке психіка як найскладніша сфера життєдіяльності людини, зумовлена біологічним і суспільним розвитком, її функціонування як засобу орієнтування організму в навколишньому середовищі та здатність до регулювання поведінки. Саме через психічну активність дитина має здатність задовольняти свої органічні та духовні потреби, шукати і отримувати знання, планувати свою діяльність, визначати мету та шляхи її досягнення. Як приклад, коли дитина дивиться на шкільну парту, то описує її як «дерев'яна, пофарбована і гладенька...», однак, якщо провести пучками пальців по її поверхні, то дитина відчуває, що вона не є цілком гладкою, а має нерівності. Власне це відчуття спонукає до мислення і вчить дитину пов'язувати інформацію, отриману від декількох органів чуття, а не лише від одного [2]. Тут для дитини розкривається здатність до аналітико-синтетичного дослідження та експериментування.

Необхідно відзначити, психічне життя людини охоплює не лише її пізнання. Воно наповнене емоціями – почуттями і переживаннями, які дитина вчиться контролювати, виробляючи у собі вольовитість, або ж не уміє цього робити, набуваючи несприйнятних для оточення рис [5]. Особистісні якості мають відображення на її характері і виявляються у певних психічних станах, що переживає дитина – схвильованості, піднесеності, байдужості чи пригніченості.

Даний аспект має велике значення як для процесу соціалізації дитини, так і для становлення її як особистості. Сучасне суспільство прагне бачити індивіда не лише освіченим, але й мислячим і творчим [1]. Однак, як показують дослідження серед сучасного школярства непоодиноким є явища небажання вчитися взагалі, нерозуміння для чого потрібні знання, а тим паче як їх реалізувати у подальшому житті.

Разом з тим впровадження у програму навчального процесу вивчення психології допоможе школярам оволодіти й ще одним

практичним навиком – володіти собою. Адже не є секретом, що у значної частини дітей вже перед школою чи у молодших класах розвивається тривожність і низка страхів – страх перед новими людьми, страх відповідати і висловлювати власну думку, страх бути лідером тощо. Тривожність і страх у шкільні роки – це фобії у майбутньому [3]. І знову ж таки, зрозуміло, що слід проводити їх корекцію саме в шкільні роки, однак, їх важливо спочатку виявити! Проблемою є те, що дитині важко зізнатися, що її щось тривожить, або що вона чогось боїться. Адже таке зізнання перед однолітками – це насмішки, перед частиною дорослих – це наштотування на стіну нерозуміння, перед психологом – не завжди є довіра. У кінцевому варіанті дитина залишається один на один з проблемою. Маючи елементарні знання з психології, школяр отримує навички самоконтролю над власними страхами і ресурс власної самопідтримки, через призму якої він може їх сприймати і яким чином можна діяти по відношенню до них, що є надзвичайно важливим у розвитку дитини.

Слід врахувати, що потреба у впровадженні курсу «Психологія» викликана реаліями сьогодення. Події, які виникли в останні місяці спонукають ще раз задуматися над тим, як вони відгукнуться на дитячій психіці і до чого можуть призвести. Адже дитина постійно піддається психологічному впливу через обговорення батьками та близькими побаченого у телепередачах і почутого через радіо. А механізми психологічного захисту не завжди можуть спрацювати на користь дитини.

Попри те, необхідно застосовувати впровадження психологічних знань не як цільову дисципліну, прив'язану до конкретної вікової групи. Швидше за все її впровадження має носити поетапність, коли у початковій школі – це мали б бути знання про пізнавальні та емоційно-вольові психічні процеси, для школярів середньої школи – знання про розвиток психіки від подразливості і чуттєвості до свідомості як найвищого прояву психіки та механізми їх реалізації, а для старшої школи – знання про особистість та її структуру, значущість досвіду, спрямованості, форм відображення, а також типологічні, статеві і вікові особливості прояву власного «Я», роль та місце спілкування у розвитку особистості, її здатність до свідомої діяльності і формування взаємостосунків з іншими.

Резюмуючи вищенаведене, можна засвідчити, що отримання школярами знань з психології є вкрай необхідними. Це сприятиме не лише розширенню пізнавальних і навчальних можливостей

дитини, але й навчитися адаптуватися до будь-яких ситуацій в її житті та побуті.

Джерела:

1. Жигайло Н. І. Становлення творчої особистості в контексті психології сімейного виховання. Львів: Вид-во Світ, 1999. – 25 с.
2. Кокур О. М. Психофізіологія. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.
3. Кравцова, Марина Тревожные дети/ Марина Кравцова// Школьный психолог. – 2003, № 19 (139). – С. 43-51.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. — К., 2004-2005. – 446 с.
5. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.

Зошій Ірина. Діяльність психолога в сфері політики

На основі проведеного аналізу наукової літератури розглядається діяльність психолога в політичній сфері. Розкривається суть, форма, структура роботи політичного психолога.

Ключові слова: психологія, діяльність, політика, політичний психолог.

Діяльність психолога в сфері політики зумовлена змінами, перетвореннями у суспільстві, важливою роллю людського чинника, суспільної думки в державно-політичних процесах, намаганнями одних політичних сил утримати владу, інших - здобути її, необхідністю прийняття ефективних політичних рішень в умовах політичної конкуренції.

Політична ситуація в країні вимагає сьогодні вироблення нового політичного інструментарію, наукових психологічних підходів до формування іміджу діяча у сфері політики, до проведення політичних кампаній. Зросла роль психолога в політичній сфері. Все це призвело до необхідності розвитку політичного консультування як наукової дисципліни і появи політичних психологів як професії.

Робота психолога в сфері політики розгортається за такими напрямками [4]:

- психологія політичного лідерства. Передбачає вивчення природи політичного лідера, що є передумовою його політичної поведінки, створення іміджу політики і політика, аналіз психологічних портретів опонентів, психологічне забезпечення переговорів;
- психологія політичних конфліктів і деформацій. Охоплює суперечності, кризи, соціально-психологічні аспекти деформації у сфері політики і шляхи їх розв'язання, вивчення соціально-політичної напруженості, політичної боротьби, політичної злочинності. Завданням психолога є передбачення можливості

виникнення конфлікту або напруження у зв'язку з прийняттям (неприйняттям) політичного рішення, під час політичної боротьби тощо, накреслення шляхів їх усунення;

- психологія підготовки і прийняття політичних рішень. Полягають у проведенні соціально-психологічної експертизи прийнятих рішень, вимірюванні їх ефективності, прогнозуванні й урахуванні психологічних наслідків. Це зобов'язує психолога до прогнозування сприймання політичного рішення різними прошарками населення та відповідної його корекції. Обґрунтованості такого прогнозу сприяють попереднє вивчення стану масової свідомості, очікувань громадян;
- соціально-психологічна характеристика способів політичного впливу, вивчення та формування громадської думки. Йдеться про здійснення політичної пропаганди та агітації, політичної реклами. Для цього психолог використовує методи вивчення громадської думки (опитування, інтерв'ю), з'ясовуючи її особливості щодо загальних і конкретних питань;
- участь у вивченні комплексних соціально-психологічних проблем організації й організації виборчих кампаній. У таких ситуаціях психологія зосереджується на попередньому вивченні суспільно-політичної ситуації, моніторингу громадської думки;
- безпосереднє соціально-психологічне консультування політичних діячів. Найчастіше політичні лідери вдаються до консультацій психологів напередодні публічних виступів, дбаючи про формування власного іміджу. Така робота є досить делікатною, адже психолог-консультант має забезпечити необхідне сприймання замовника іншими людьми (зовнішності, міміки тощо).

Робота психолога в політиці досить складна. Специфіка роботи політичного психолога у сфері практичної політики відрізняється від роботи інших психологів, перш за все тим, що політичне рішення має бути прийняте в короткі терміни, а часу і можливостей на проведення стандартних дослідження немає [2]. До того ж і вимоги конфіденційності ускладнюють публікацію результатів і зіставлення результатів досліджень різних фахівців. Отже, психолог змушений проводити свій аналіз, керуючись неповною інформацією. Багато традиційних діагностичних технік з цієї причини також не застосовуються. Таким чином, весь спектр цих проблем лягає на плечі політичного психолога, який, опинившись всередині владних структур, змушений сам створювати методики і методологію, що вимагає високого професіоналізму як щодо психологічного інструментарію, так і у відношенні політологічного аналізу поточної ситуації.

Існує дві лінії діяльності політичного психолога. Перша - пов'язана з психологією, це такі види діяльності як тренінги, консультування, ведення політичного лідера, іміджмейкерство (створення потрібного образу політика), у тому числі і психотерапевтичне консультування, психокорекція небажаних акцентуацій (проявів особистісних характеристик).

Однак робота у сфері практичної політики може бути і дуже далекою від психотерапії. У цьому плані друга лінія діяльності психолога в політиці стосується аналізу політичних настроїв населення. Відповідними завданнями цієї лінії є: а) корекція розглянутих проектів з точки зору їх психологічної грамотності стеження за тим, щоб у проектах не було закладено нереалістичних очікувань, помилкових уявлень про причинно-наслідкових зв'язках в людській поведінці, б) психологізація самого процесу прийняття рішень [3].

Найбільш відповідальним і складним завданням політичного психолога є робота з прогнозування масових агресивних дій і пошук шляхів їх запобігання. Для вирішення цих завдань політичний психолог може використовувати будь-які доступні йому дані, починаючи від соціально-економічних і закінчуючи соціально-психологічними. У будь-якому з перерахованих вище випадків психолог повинен давати політику зворотній зв'язок щодо динаміки його образу, а також способу його оточення. Кожен виступ політика може стати предметом професійного аналізу.

Ще одна місія політичного психолога полягає в тому, що він є інструментом, за допомогою якого політик отримує об'єктивну інформацію. Таким чином, лідеру, який користується послугами політичного психолога, представляється адекватна картина дій.

В рамках здійснення настільки складної роботи необхідні певна мотивація до діяльності і відповідний склад характеру, щоб впоратися зі всіма завданнями. Окрім знань теоретичних і практичних навиків професійному політичному психологові потрібний досвід роботи в політичних структурах, певна особиста зрілість, компетентність в поставлених питаннях, аналітичний склад розуму, витривалість і стійкість до неймовірних навантажень, ненормованого робочого графіка [3].

Діяльність психолога у сфері політики потребує високої соціально-психологічної компетентності і професіоналізму. Він повинен не лише знати особливості здійснення експертизи, консультування, а й бути ґрунтовно обізнаним у соціально-

політичних проблемах, знати і прогнозувати моделі поведінки виборців у конкретних ситуаціях, рекомендувати конкретні дії.

Отже, практичні психологи в сфері політики здійснюють дослідження електоральної поведінки, сприйняття образів влади і політиків, лідерства, психологічних чинників становлення багатопартійності, політичної соціалізації. На даному етапі ця тема є надзвичайно актуальною, тому потребує подальшого дослідження та впровадження діяльності психолога у політичну сферу.

Джерела:

1. Ануфрієва Н. М. Соціальна психологія: Навч.- метод. комплекс/ Н. М. Ануфрієва, Т. М. Зелінська, О. Л. Туриніна. – К.: МАУП, 2006. – 200 с.
2. Бойко В.В., Ковальов А.Г., Панфьоров В.М. Соціально-психологічний клімат колективу й особистість. К.: Думка, 1998 – 453 с.
3. Головатий М.Ф. Політична психологія: Підр. для студ. вищ. навч. закл. - К.: МАУП, 2006. – 400с.
4. Легка Л.М, Семенча Л.Г. Організація діяльності психологічних служб: Навчальний посібник – Львів: «Новий світ - 2000», 2010.- 372с.
5. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
6. Особистість у системі колективних відносин // Матвієнко О.В., – К.: Думка, 2005. – 173 с.
7. Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – Київ: Радянська школа, 1968. – 572 с.

Лозинський О.М.
Пропозиції щодо структури дисципліни
«Основи психології» для закладів середньої,
професійно-технічної освіти та ВНЗ I-II
ступенів акредитації

Сучасна структура середньої, професійно-технічної та початкової вищої освіти (ВНЗ I-II рівнів акредитації) відводить незначну роль психологічній проблематиці. За нашими спостереженнями доволі значний відсоток випускників середніх шкіл (через відсутність навчального предмету «Основи психології») практично не знають чим займається психологічна галузь знань, жодного разу не отримували реальної психологічної підтримки від практичних психологів під час навчання в школі. Учні шкіл в майбутньому стануть спеціалістами в різних суспільних галузях, посядуть керівничі посади в державних установах, бізнесі. А тому більшість управлінців і громадян й надалі не матимуть уяви, що таке психологія як напрямок знань та практична сфера діяльності.

Таке становище спонукає поставити запитання: Чи сучасні діти та підлітки не зустрічаються з психологічними труднощами? Чи в шкільні роки їм не цікаво було б глибше пізнати самих себе, а отже науку, яка ці проблеми досліджує? Невже для майбутніх керівників, юристів, медиків, інженерів, представників «природничих» чи робітничих професій, загалом для сучасної людини будь-якої професії не важливо познайомитись у школі (профільному закладі освіти) з ідеями найбільш відомих психологів, таких як З. Фрейд, К. Юнг, Адлер, Дж. Мід, Б. Скінер, А. Маслоу, В. Франкл?

Більшість практичних психологів, що працюють в системі освіти також нарікають на те, що відсутність в розкладі шкільних занять окремої години (уроку) для спілкування з учнями різних класів робить малоефективними їх зусилля з реалізації психологічної допомоги дітям та підліткам. Типовою є практика залучення практичних шкільних психологів лише для підміни вчителів. Ефективність від подібної організації праці практичних психологів в закладах освіти не може бути ефективною.

Констатацію незадовільного стану використання потенціалу практичних психологів знаходимо також в документах Міністерства освіти та науки України.

З одного боку, в Україні станом на 1 червня 2013 р. в системі освіти налічувалось 24 546 працівників психологічної служби системи освіти (16 266 – практичні психологи закладів освіти, 7 362 – соціальні педагоги, 918 – методисти районних, міських та обласних центрів психологічної служби). Низьким залишається рівень забезпеченості ВНЗ I-II рівнів акредитації практичним психологами і соціальними педагогами. Із наявних 704 ВНЗ I-II рівнів акредитації посади практичних психологів уведені до штату лише в 250, а 454 посад психологів не мають.

З другого боку, Міністерством освіти і науки України видано низку документів, які звертають увагу на необхідність впровадження більшого обсягу психологічної просвіти та допомоги в закладах освіти, зокрема це:

1. Наказ МОН України № 1106 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки щодо розвитку психологічної служби на період до 2017 р.» від 06.08.2013 р. передбачає, зокрема: «Розробку та запровадження навчальних планів і програм *факультативних курсів, курсів за вибором та програм гурткової роботи з психологічної проблематики для навчальних закладів різного типу*», «Розробку, експериментальну апробацію та впровадження у практику підготовки практичних психологів у ВНЗ інноваційних курсів, підручників, посібників», «Розробку і впровадження у практику кращих методик роботи практичних психологів і соціальних педагогів ПТНЗ з профілактики насильницьких, агресивних форм поведінки, суїцидальних настроїв, конфліктності, толерантності серед учнівської молоді».

2. Методичні рекомендації МОН України №1/9-413 «Про впровадження факультативних курсів працівниками психологічної служби системи освіти» від 06.06.13 р. рекомендують «впроваджувати в загальноосвітніх навчальних закладах, починаючи з 2013-2014 навчального року, *факультативні курси, які орієнтовані на підсилення психологічної складової у вихованні дітей та учнівської молоді*». Підставою цього є зростання підліткової злочинності, що спричинена «недостатнім життєвим досвідом, схильністю до наслідування дорослих, не завжди позитивним впливом на дітей оточуючого середовища, намаганням звільнитися від опіки з боку батьків, вірою в безкарність, недостатнім рівнем самокритичного ставлення до власних вчинків, хибною оцінкою складних життєвих ситуацій».

3. Методичні рекомендації МОН України № 1/9-479 «Про діяльність психологічної служби у 2013/2014 н.р.» від 08.07.13 р. рекомендують практичним психологам в школах організовувати заняття з «Психології» у формі *факультативних курсів або курсів за*

вибором (17, 35, 52, 70 годин, які реалізуються за рахунок годин варіативної складової навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів).

4. Методичні рекомендації МОН України №1/9-135 «Про надання психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу» від 11.03.14 р. з огляду на психологічні потстресові стани в громадян (що були спричинені подіями на Майдані) рекомендують працівникам психологічної служби і консультантам психолого-медико-педагогічних консультацій «на базі навчальних закладів усіх типів і форм власності організувати проведення індивідуальної і групової психологічної допомоги учням, педагогічним працівникам та батькам, які її потребують», а також «обласним, районним, міським центрам психологічної служби і психолого-медико-педагогічним консультаціям організувати для тих, хто безпосередньо працює з постраждалими, психологічну і професійну супервізію, провести навчальні семінари, забезпечити методичними матеріалами; ...залучати до цієї роботи представників громадських організацій».

5. Роз'яснення Міністерства освіти і науки України № 1/9-683 «Щодо розподілу робочого часу у практичних психологів та соціальних педагогів» від 26.09.12 р. рекомендує «практичним психологам 20 годин (на тиждень) відводити для безпосередньої роботи з учасниками навчально-виховного процесу (індивідуальна і групова психодіагностика, консультування учнів, учителів, батьків, корекційно-розвивальна робота тощо) та 20 годин — на підготовку до проведення соціально-психологічних заходів (занять, тренінгів, ділових ігор), обробку результатів досліджень, оформлення висновків».

Перелічені документи засвідчують розуміння керівництвом МОН України психологічної служби в закладах освіти. Однак організаційно процес надання психологічного консультування та допомоги не забезпечений належним чином. Причиною такого становища є консерватизм підходів до визначення місця «Психології» в навчальному процесі, відведення їй другорядної ролі у порівнянні з навчальними дисциплінами інваріативної складової.

Водночас слід мати чітке розуміння яким чином можливо збільшувати роль психологічної служби в закладах освіти, як оминати існуючі формальні бар'єри, щоб зможти в повній мірі реалізувати основні напрями діяльності психологічної служби, закріплені в Положенні про психологічну службу системи освіти України (Наказ МОН України №127 від 03.05.1999 р.).

Нагадаємо, що на момент затвердження Положення про психологічну службу системи освіти України діяльність

психологічної служби не передбачала навчальної діяльності (викладання навчального предмету) і включає такі основні напрями (п.2.4. Положення про психологічну службу системи освіти України): а) консультативно-методична допомога учасникам навчально-виховного процесу; б) просвітницько-пропагандистська робота з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та у сім'ї; в) превентивне виховання.

За 15 років з часу затвердження Положення про психологічну службу системи освіти України відбулося багато змін в суспільстві, деякі його положення раніше чи пізніше необхідно буде змінювати, уточнювати, розширювати. Зокрема, практичний психолог в закладах освіти найефективніше зможе надавати психологічну допомогу і учням (студентам), і вчителям (викладачам), коли матиме з ними безпосередній комунікативний зв'язок в ході навчальної діяльності під час викладання «Основ психології». Зважаючи на закріплені статус практичного психолога як «педагогічного працівника» (п.1.4. Положення про психологічну службу системи освіти України), *навчально-педагогічна діяльність* має бути включена до переліку напрямів та видів діяльності психологічної служби (поряд з діагностичною, корекційною, реабілітаційною, профілактичною, прогностичною).

Тепер погляньмо яким чином можливо ввести «Основи психології» до переліку навчальних предметів, які вивчаються в середній, професійно-технічній освіті та ВНЗ I-II рівнів акредитації.

Нагадаємо, що типові навчальні плани середньої освіти охоплюють інваріантну складову, сформовану на державному рівні, яка є спільною для всіх загальноосвітніх навчальних закладів та варіативну складову, в якій передбачені додаткові години на навчальні предмети, факультативи, індивідуальні заняття та консультації. Інваріативна складова включає Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти, що складається із семи освітніх галузей «Мови і літератури», «Математика», «Природознавство», «Суспільствознавство», «Мистецтво», «Технології», «Основи здоров'я і фізична культура» (Наказ МОН № 409 від 03.04.2012 р.). В цій структурі для предмету «Основи психології» на цей час не знайшлося місця.

Доводиться оцінити яку в цій ситуації можливо обрати стратегію.

Перша стратегія – наполягати на включення «Основ психології» до переліку навчальних предметів інваріативної складової навчальних планів. У цьому випадку навчальний предмет «Основи

психології» потрапить до інваріативної складової навчальних планів середньої школи, професійно-технічної та початкової вищої освіти і отримає статус обов'язкового для вивчення. Наприклад, «Основи психології» могли б увійти до освітньої галузі «Суспільствознавство», що на даний час охоплює навчальні предмети «Історія України», «Всесвітня історія» (5-9 класи), «Основи правознавства» (9 клас). Аргументом при цьому може бути, по-перше, те, що не можливо вивчати дисципліни про суспільство (як сукупність людей) без вивчення самої людини, її психології, а, по-друге, те, що психологія має низку напрямів соціально-психологічного скерування (соціальна, юридична, кримінальна, економічна, політична, управлінська психологія, психологія сім'ї, етнопсихологія, психологія конфліктів, психологія спілкування та переговорів), а людина є суспільною істотою, її психіка формується в контексті суспільних чинників (вплив сім'ї, виховання, освіти, культури суспільства).

Друга стратегія – обмежитись включенням «Основ психології» до варіативного переліку курсів за вибором або факультативних курсів. В цьому випадку зникає зміст докладання будь-яких зусиль психологічної громадськості, оскільки такий статус психології існує в освіті України де-факто і де-юре, закріплюючи маргінальне становище психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу.

На даний час для загальноосвітніх навчальних закладів розроблено Програму навчального предмету «Психологія» [8] колективом науковців (Максименко С.Д., Болтівець С.І., Губенко О.В., Мусатов С.О., Науменко О.С., Нечаєва О.С., Стемківська Я.Є., Чепа М.-Л.А.). Програма охоплює такі розділи:

Розділ 1. Психологія пізнання й навчання.

Розділ 2. Психологія творчості.

Розділ 3. Психологія особистості.

Розділ 4. Емоційно-почуттєвий світ людини.

Розділ 5. Основи психології спілкування.

Розділ 6. Психологія вибору професій.

Розділ 7. Основи ділового та публічного спілкування.

Ця програма вимагає корегування, зважаючи на сучасні вимоги та вікові особливості учнів старших класів.

На основі анкетування близько 60 практичних психологів системи освіти нами запропоновано типову програму навчальної дисципліни «Основи психології». Перелік тем програми відображає головні напрацювання психології і дає можливість сформулювати в

свідомості молодій людині розуміння «Психології» як науки. Ключові поняття розраховані для вчителів-психологів, які можуть відштовхнутися від означеної проблематики, вибрати для висвітлення під час лекційного заняття ті поняття, які на їх думку важливі для вивчення і сформувані адаптовані до шкільного віку глосарій з навчальної дисципліни «Основи психології». На основі типової програми слід розробити тематику практичних занять до навчальної дисципліни.

Розділи	Ключові поняття
Розділ 1. Психологія як наука. Класичні напрямки психології (начитка - 7 год., семінарських занять – 7 год.)	
Тема 1. Психологія як наука.	Що вивчає психологія? Що потрібно знати кожній людині про психологію? Головні етапи становлення, галузі та методи психології.
Тема 2. Психофізіологічний напрям в психології (Павлов).	Психо-фізіологія центральної нервової системи людини. Первинна та вторинна сигнальні системи. Головний мозок. Органи відчуттів. Психічні розлади.
Тема 3. Психологія несвідомого індивіда (Фрейд, Адлер, Юнг).	Фрейдизм, Аналітична психологія, Індивідуальна психологія, Структура психіки за Фрейдом (Ід-Его-Супер-Его), Індивідуальна та колективна підсвідомість, Лібідо, Архетипи, Механізми психологічного захисту, Комплекси, Підсвідомість і уява (творчість, фантазія), Підсвідомість і сприйняття (апперцепція, помилки сприйняття); Екстраверсія та інтроверсія; Манії, фобії, психічні розлади.
Тема 4. Психологія людської поведінки (Скінер).	Біхевіоризм, поведінка, стимул та реакція, внутрішні та зовнішні стимули, маніпулятивні стимули (фізичне насильство, залякування, шахрайство, обман, лестощі). Необіхевіоризм. Біхевіоризм та маніпуляції, реклама, управління.
Тема 5. Розвиток соціальної психології (Фромм, Хорні, Мід).	Неофрейдизм, Вплив суспільства та культури на особистість, Соціальна психологія, Соціалізація. Соціальні тенденції «до людей, проти людей, від людей» (Хорні); Групова динаміка (соціальні ролі, лідерство, конформізм-нонконформізм); Соціальні групи (первинні, вторинні, колектив, національні та етнографічні спільноти, громада), неструктуровані та деструктивні групи (натовп, секти, злочинні угруповання)
Тема 6. Когнітивна та гештальтпсихологія (Фестінгер, Левін).	Психологія уваги, сприйняття, пам'яті, мислення. Гештальтпсихологія. Ефекти сприйняття (ефект ореолу, фігура і фон). Ілюзії сприйняття.
Тема 7. Психологія самореалізації особистості (Маслоу, Франкл, Еріксон).	Гуманістична психологія, Самоактуалізація (самовизначення) та Самореалізація (лідерство). Я-концепція. Его-психологія (ідентичність, кризи ідентичності). Ієрархія мотивацій (піраміда Маслоу). Логотерапія (Сенс життя). Характер людини (акцентуації характеру). Пошук і «втрата себе» (життєві кризи). «Втрата сенсу життя» (суїцид).
Розділ 2. Як людина пізнає світ. Психологія пізнавальної діяльності (начитка - 3 год., практичних занять – 3 год.)	
Тема 8. Психофізіологія відчуттів. Сприймання.	Органи відчуттів. Якісті відчуттів. Помилки та ілюзії сприйняття. Установки та упередження.
Тема 9. Пам'ять та увага.	Пам'ять та вміння запам'ятовувати. Механізми забування та запам'ятовування. Види пам'яті, прийомами мнемотехніки; пам'яті в житті і навчанні людини. Властивості і види уваги (довільна і мимовільна увага, продуктивність, обсяг уваги). Переключення та стійкість уваги.
Тема 10. Мислення та уява.	Мислення та інтелект. Види і операції мислення (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення). Гнучкість та ригідність мислення. Логічне й образне мислення. Прогностична уява. Методи стимулювання уяви та мислення: мозковий штурм, інтерв'ю, синектика.
Розділ 3. Психологія особистості (начитка - 10 год., практичних занять – 10 год.)	
Тема 11. Темперамент та емоційність людини.	Типи темпераменту. Активність. Емоції та почуття. Емоційна гнучкість. Емоційні стани. Прояви емоцій. Невербальні ознаки емоційних станів інших людей. Міміка, жестикуляція. Розуміння емоцій іншої людини.
Тема 12. Характер особистості.	Характер людини. Індивідуальні особливості особистості. Інтроверсія та екстраверсія. Характер та світогляд. Акцентуації характеру. Егоїзм та емпатія. Відповідальність, моральні якості характеру. Формування позитивних рис характеру, подолання негативних.

Тема 13. Здібності особистості.	Задатки та здібності (літературно-лінгвістичні, технічні, художні, математичні, організаційні, підприємницькі). Творчі здібності та їх розвиток. Обдарованість. Оцінка професійних здібностей. підприємницькі здібності та їх розвиток (бізнес-планування).
Тема 13. Мотиваційна сфера та воля особистості.	Особистісні, ситуативні, соціальні мотивації людських дій та вчинків. Мотивація особистості. Потреби, бажання, інтереси, прагнення, манії (клептоманія, грошоманія, владоманія). Професійна орієнтація. Аналіз мотивів власних вчинків і вчинків інших людей. Воля людини. Воля та цілі
Тема 15. Гендерні відмінності та особливості особистості.	Психологія чоловіків та жінок. Статева ідентичність. Вікові етапи формування статевої ідентичності. «Жіноче» та «чоловіче» в характері людини.
Тема 16. Я-концепція особистості.	Хто я? Яким яє? До чого я прагну у житті? Самосприйняття, самооцінка, самоставлення. Я-концепція. Самооцінка особистості. Підвищення самооцінки. Розуміння себе. Зміна ставлення до себе. Творча особистість. Мій творчий потенціал. Навички саморегулювання і самоконтролю.
Тема 17. Девіації та Я-концепція особистості.	Девіація. Причини та види девіацій. Невротична Я-концепція. Тривожність. Комплекси. Сором'язливість. Манії. Фобії. Негативні звички та узалежнення та їх подолання.
Тема 18. Професійні уподобання та вибір професії.	Вибираємо професію. Типологія професій (Клімов, Голланд). Професійна ідентичність.
Тема 19. Вікові особливості та зміни психіки особистості.	Вікові особливості психіки (дитинство, підлітковий вік, дорослість, старість). Віковий та психологічний вік особистості. Кризи розвитку особистості. Наші батьки та бабусі і дідусі. Як порозумітися з батьками?
Тема 20. Особливості підліткового та юнацького віку.	Особливості підліткового та юнацького віку. Криза підліткового віку. Субкультури і бунт. Субкультури і пошуки себе. Мода. Самовираження.
Розділ 4. Психологія конфліктів та девіантної поведінки (начитка - 3 год., практичних занять – 3 год.)	
Тема 21. Причини та види конфліктів.	Психологія агресивності. Зверхність. Егоїзм. Рівні прояву конфліктів. Структура перебігу конфлікту між людьми. Ознаки передконфліктного стану. Причини конфліктів в групі. Конфлікти з однолітками та батьками в підлітковому віці.
Тема 22. Способи поведінки особистості в конфліктах	Типологія поведінки в конфліктах Дж. Томаса. Конфлікт та самооцінка, самоствердження, самозахист. Конфліктність я риса характеру.
Тема 23. Девіантна поведінка.	Причини та види девіантної поведінки. Девіантна поведінка в підлітковому віці. «Важкі підлітки». Девіація та самоствердження. Девіація та злочинність.
Розділ 5. Соціальна психологія (начитка - 6 год., практичних занять – 6 год.)	
Тема 24. Людина в соціальній групі.	Первинні та вторинні соціальні групи (сім'я, друзі, колеги, громадяни). Великі групи. Соціальні потреби людини (афіліативні потреби). Сприйняття людиною оточуючих в категоріях «свої» та «чужі». Соціальні ролі (транзакційний аналіз). Формальні та неформальні лідери. Адаптація або ізоляція людини в групі. Вправи на розвиток підтримки людини групою.
Тема 25. Психологія спілкування.	Соціальні очікування. Вербальне і невербальне спілкування. Комунікативні дистанції. Комунікативні та організаційні здібності. Вправи на розвиток комунікативних здібностей. Розвиток емпатії. Бар'єри спілкування, їх створення та подолання. Врахування мотивів та цілей інших в процесі спілкування.
Тема 26. Психологія дружніх та сімейних стосунків.	Симпатія. Взаєморозуміння з однолітками (дружба). Самопожертва в дружбі. Кохання. Інтимні стосунки. Психологія створення сім'ї. Психологія сексуальності. Ролі в сімейному колі. Конфлікти і кризи сімейних стосунків. Способи збереження почуттів в подружніх відносинах.
Тема 27. Психологія колективу.	Навчальні та трудові колективи. Рівні розвитку колективу. Структура колективів. Керівник та підлеглі. Авторитарний, демократичний, ліберальний стилі управління колективами. Корпоративна культура.
Тема 28. Негативний вплив груп на людину.	Деструктивні групи. Види деструктивних груп (злочинні групи, секти, нарко- та алкогрупи). Методи «втягування» людини в деструктивну групу, засоби впливу на неї. Мотиви перебування людини в деструктивних групах.
Тема 29. Ділове спілкування та переговори.	Форми ділового спілкування. Етикет та естетика ділового спілкування. Стилі ведення переговорів. Структура (етапи) переговорів. Форми суперечок. Прийоми відстоювання власної позиції в переговорах. Медіаторство.

Джерела:

1. Наказ № 1106 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки щодо розвитку психологічної служби на період до 2017 р.» від 06.08.2013 р.
2. Методичні рекомендації МОН України №1/9-413 «Про впровадження факультативних курсів працівниками психологічної служби системи освіти» від 06.06.13 р.
3. Методичні рекомендації МОН України № 1/9-479 «Про діяльність психологічної служби у 2013/2014 н.р.» від 08.07.13 р.
4. Методичні рекомендації МОН України №1/9-135 «Про надання психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу» від 11.03.14 р.
5. Роз'яснення Міністерства освіти і науки України № 1/9-683 «Щодо розподілу робочого часу у практичних психологів та соціальних педагогів» від 26.09.12 р.
6. Положення про психологічну службу системи освіти України. Наказ Міністерства освіти України №127 від 03.05.1999 р.
7. Наказ МОН України № 409 від 03.04.2012 р.
8. Програма навчального предмету «Психологія» // <http://osvita.ua/school/materials/program/30993/>

Манько Ярина. Роль мотивації працівників у забезпеченні ефективного управління

«Мотивація до роботи - частина мотивації до життя» (Ееро Воутілайнен).

В даній роботі ми ставимо перед собою мету дослідити такі питання як: дослідження ролі мотивації працівників у забезпеченні ефективного управління, аналіз мотиваційних чинників, дослідження проблем мотивації та розглянемо методики мотивації та покращення мотивацій.

Шлях до управління лежить через розуміння його мотивації. Тільки знаючи, що рухає людиною, що спонукає її до діяльності, які мотиви лежать в основі її дій, можна спробувати розробити ефективну систему форм і методів управління людиною.

Управління з'явилося разом із людьми. Там де хоча б дві людини об'єднувалися в прагненні досягти якоїсь спільної мети, виникало завдання координації їхніх спільних дій, розв'язання якого хтось із них повинний був брати на себе. У цих умовах він ставав керівником, що управляє, а інший - його підлеглим, виконавцем.

Мотивація - це процес внутрішнього спонукання індивіда до активної діяльності, досягнення поставлених цілей, і процес свідомого вибору людиною певної лінії поведінки, яка ґрунтується на внутрішніх і зовнішніх чинниках, або, іншими словами, на мотивах і стимулах.

Існують дві групи мотиваційних теорій: змістовні і процесуальні. Метою змістовних теорій мотивації, які визначають структуру потреб людини і виявляють серед них ті, що мають

пріоритетне значення, є чітке уявлення потреби працівника. Процесуальні теорії мотивації є більш сучасними і вони ґрунтуються на поведінці людини і враховують її сприйняття та набутий досвід. Сама мотивація розглядається з точки зору того, що ж змушує людину спрямовувати зусилля на досягнення бажаних результатів.

Теорія Фрейда та неофрейдистська теорія особистості. Серед безлічі сучасних теорій, що описують структуру особистості, по-видимому, найбільш відомою є розроблена на початку ХХ століття психоаналітична теорія австрійського психолога Зигмунда Фрейда. Фрейд уявляє особистість у вигляді поєднання трьох частин Воно (Id), Я (Ego) та Над-Я (Super-Ego).

"Воно" (Id) містить потенціал внутрішніх підсвідомих і заборонених бажань, що реалізують біологічні мотивації і біологічну сутність людини. "Над-Я" є як би компонентом особистості і містить в собі засвоєні в ході виховання (свідомо чи несвідомо) соціальні нормативи і ідеальні цінності. "Я"-свідомість, ґрунтуючись на аналізі реальної ситуації, намагається побудувати стратегію поведінки людини.

Гуманістична психологія. Цей напрям у західній (переважно американській) психології протиставив себе біхевіоризму і фрейдизму як "третя сила", наголосивши на спрямуванні особистості у майбутнє, до вільної реалізації своїх потенцій.

Згідно з поглядами її представників особистість є унікальною цілісною системою, відкритою до самоактуалізації, Що притаманно тільки людині. Засновник цієї теорії американський психолог Карл-Ренсом Роджерс (1902— 1987) виходив з того, що кожна людина наділена здатністю до особистісного самовдосконалення. Важливим компонентом структури особистості він вважав "Я-концепцію", яка формується у процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем. На його думку, задоволеність людини життям залежить від того, наскільки її досвід, її "реальне Я" та "ідеальне Я" співвідносяться між собою. Якщо реальний життєвий досвід суперечить "Я-концепції", то виникає не-конгруентність (невідповідність) між уявленням про себе та актуальним досвідом. Найважливіша характеристика психологічно зрілої особистості — її відкритість для досвіду, гнучкість, вдосконалення людського "Я".

Соціально-психологічні чинники в мотиваційних теоріях. Соціально-психологічні чинники визначаються якістю трудових колективів, їх соціально-демографічним складом, рівнем підготовки, трудової активності, стилем керівництва в

підрозділах і на підприємствах цілому, що формує морально-психологічний клімат. Соціально-психологічні чинники, характеризують відносини працівника до праці і його умов, психологічний клімат у виробничих колективах, ефективність застосовуваних пільг і компенсацій зароботи, неминуче пов'язані з несприятливими впливами.

Суттєве значення для вивчення мотивації мають праці із загальної психології (О. Г. Асмолов, Л. І. Анциферова, В. С. Агеєв, О.О. Бодальов, В. П. Зінченко, О. Н. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, І. І. Чеснокова) з характерними психосемантичними, емоційними і когнітивними особливостями. Істотний внесок у розгляд внутрішньоособистісних механізмів поведінки, мотивації діяльності, чинників формування свідомості особистості зробили представники біхевіоризму, когнітивізму, гуманістичної та психоаналітичної психології (К. Халл, Н. Міллер, З. Фрейд, Р. Уолтер та ін.). Психологічну інтерпретацію суспільного життя визнавали первинною американські дослідники Л.Уорд та Ф. Гіддінгс, вважаючи сильні почуття головним рушієм суспільно-політичного розвитку.

Мотиваційна сфера особистості – складне поняття, насамперед безпосередньо пов'язане зі складністю психічної структури і психічних процесів, які впливають на будь-які форми активності людини: переживання, прийняття рішень, дії, поведінку.

Біхевіоризм. Біхевіоризм (Англ. behaviour – поведінка). Згідно з цим напрямом свідомість як предмет наукового дослідження заперечується, а психіка зводиться до різних форм поведінки.

Засновником біхевіоризму є американський психолог Джон-Бродес Уотсон (1878–1958), який запропонував програму побудови нової психології, вважаючи її предметом не свідомість, а поведінку. Усі вияви поведінки людини, на його думку, можна описати, послуговуючись термінами "стимул" – зміна зовнішнього середовища і "реакція" – відповідь організму на стимул.

У надрах самого біхевіоризму психолог Е. Толмен поставив під сумнів схему S-R як дуже спрощену і ввів між цими членами важливу перемінну I - психічні процеси конкретного індивіда, які залежать від його спадковості, фізіологічного стану, попереднього досвіду і природи стимулу (S-I-R)[12].

Біхевіоризм акцентує на взаємозв'язку особи і суспільства.

Гештальт – психологія. Німецькі психологи (Вертгеймер, Келлер, Коффка, К. Левін) на підставі спеціальних досліджень висунули програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур

- гештальтів (образів, форм). Образ і форма відображеного предмета
- функціональна структура, яка відповідно до дії її законів упорядковує розмаїття окремих відображених явищ. Вивчаючи процеси мислення людини, дослідники головним чином зосереджувалися на перетворенні образу.

Теорії трудової мотивації працівників. Мотивація трудової поведінки полягає у формуванні у працівника внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності шляхом впливу на його потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ідеали і мотиви з метою досягти очікуваної трудової поведінки.

До структурних елементів процесу мотивації зазвичай відносять потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ціннісні орієнтації, ідеали і мотиви. Процес формування цих внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності розуміють як мотивацію трудової поведінки.

Наукове пояснення механізму реалізації цих функцій у процесі мотивації здійснюється на основі тієї або іншої наукової теорії (концепції) мотивації праці. Соціолог Д. Маркович з Югославії описує п'ять найбільш відомих у сучасній науці теорій.

Теорія ієрархії потреб (А. Маслоу), згідно з якою людська поведінка визначається потребами двох видів: базисних (у харчуванні, безпеці тощо) і похідних (у справедливості, благополуччі, порядку та єдності соціального життя).

Теорія потреби досягти результатів (Маклелланд) пояснює бажання людини працювати відповідно до ступеня розвитку в неї потреби досягати успіху.

Подвійна теорія мотивації (Ф. Герцберг), згідно з якою у індивіда є дві системи (ієрархії) потреб: а) гігієнічні чинники; б) мотиваторні. Гігієнічні чинники закріплюють, стабілізують персонал, а мотиваторні спонукають до продуктивної праці.

Теорія справедливості чи суспільного порівняння (Джона Роулза), згідно з якою трудову активність людина підвищує, порівнюючи свій внесок і віддачу від праці з аналогічними показниками інших.

Теорія очікування (оцінки) В.Врума виходить з того, що мотиваційні зусилля досягнення успіху індивіда формуються на основі високої цінності результатів діяльності в майбутньому.

Певний інтерес становлять також "теорія Х" і "теорія Y" (Д. Макгрегор).

Мотивація праці включає в себе багато складових. Серед них: кадрова політика, взаємостосунки всередині колективу, соціально-психологічні аспекти управління.

Основні задачі мотивації:

- формування в співробітнику розуміння сутності і значення мотивації;
- навчання персоналу і керівного складу психологічним основам спілкування з колегами;
- формування в кожного керівника демократичних підходів до керування персоналом із використанням сучасних методів мотивації.

Однією з найважливіших форм мотивації в організаціях є матеріальне стимулювання праці, яке становить процес формування і використання систем матеріальних стимулів праці та розподілу з планом згідно з дією закону розподілу за кількістю і якістю праці.

Система матеріальних стимулів праці складається з різноманітних спонукальних мотивів, які доповнюють один одного і пов'язані єдиним процесом зацікавленості в трудовій діяльності.

Формування систем матеріальних стимулів передбачає здійснення трьох етапів; встановлення мети, ресурсного забезпечення і побудови систем матеріальних стимулів праці.

Нематеріальна мотивація праці. Нематеріальна мотивація фірми не обмежується (просування по кар'єрі, подяки, похвала і т. д.). Ефективність і розманітність методів нематеріальної мотивації залежить в першу чергу від керівника (менеджера).

Якщо справи в організації йдуть добре і більшість її службовців працюють з високою віддачею і цілком задоволені, керівництву, можливо, буде корисним застосувати індивідуальний підхід до "невмотивованих" робітників. Деяким людям, обтяженим фізичними недугами або емоційними проблемами, може знадобитися фахова допомога. Але для здорової людини існує широкий набір різноманітних прийомів мотивації, що дозволяють йому реалізувати свій виробничий потенціал. Це – постановка цілей, модифікація поведінки і перепідготовка.

Вже давно робилися спроби пояснити поведінку людей і розкрити причини їхньої цілеспрямованої діяльності. Під однією чи іншою назвою з різних позицій обговорювалося те, що сьогодні називається мотивацією: активізація, стимулювання, управління, реалізація цілеспрямованої поведінки індивіда.

Мотивація працівників – одне з найбільш важливих завдань керівника.

Керівники мають вимагати від своїх працівників енергійних зусиль для досягнення організаційної мети. Для цього вони повинні забезпечити потреби індивідів. Отже, в процесі мотивації

відбувається, з одного боку, досягнення організаційної мети, а з другого — задоволення індивідуальних потреб.

Також у багатьох фірмах використовують різні тренінги та проводять анкетування для визначення вмотивованості та підготовки працівника, а саме:

- Опитувальник визначення «Стилю мислення» призначений для того, щоб допомогти визначити спосіб мислення, якому особистість надає перевагу, а також стиль прийняття рішень.
- Методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса дає можливість оцінити рівень мотивації до успіху індивіда.
- Діагностика реалізації потреб у саморозвитку.
- Методики дослідження соціальних відносин в трудовому колективі і мотивації керівництва.

Дослідження проводилося у 2 етапи. У першому етапі шляхом співбесіди (анкетування) мови у природничих умовах, а в другому етапі застосували метод тестування, в якому застосовувалися дві методики: діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки До. Томаса і діагностики самооцінки мотивації схвалення Д. Марлоу і Д.Крауна. та ще багато інших методик.

В процесі праці у людей цілеспрямовано формується заінтересоване відношення до неї та її результатів, оскільки мотивація посилює бажану поведінку людини, дає напрямок поведінки і ґрунтується на внутрішніх і зовнішніх факторах або на мотивах і стимулах.

Однією з найважливіших форм мотивації в організаціях є матеріальне стимулювання праці, яке становить процес формування і використання систем матеріальних стимулів праці та розподілу з планом згідно з дією закону розподілу за кількістю і якістю праці.

В роботі був проведений аналіз мотиваційних методик, який показав нам хороші результати. Такі методики дозволяють нам краще зрозуміти як краще забезпечити ефективне управління і як покращити мотивацію працівників на фірмі.

Отже, мотивація – це процес стимулювання працівників до здійснення ефективної діяльності, спрямованої на досягнення цілей підприємства. Мотивація необхідна для ефективного виконання прийнятих рішень і запланованих завдань. Теорії мотивації не нові, але вони не втратили своєї цінності з часом, і тому допомагають пояснити людську поведінку в багатьох випадках і сьогодні. Все ж, вступивши у XXI століття, ми повинні усвідомлювати, що події останніх років призвели до суттєвих змін в трудовому житті людей.

Джерела:

1. Психологія управління. / Ходаківський Є. І., Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П. Підручник. 3-тє вид. перероб. та доп. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 664 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. I: Соціальна психологія особистості і спілкування. - К.: Либідь, 2004. - 576 с.
3. Брехаря С. Г. Особистість як субект політики: мотиваційний аспект реалізації політичної влади. – Дис... канд. політ наук. – К., 2003. – 193 с)
4. Кравченко А. И. Социология труда в XX веке. Историко-критический очерк. — М.: Наука, 1987.
5. Маркович Д. Социология труда.:Пер. С сербскот хорв./ Общ. ред. И послесл. Г.И. Дряхлова и Б.В. Князева. — М.: Прогресс, 1988.
6. Червінська Л.П. Основи мотивації в менеджменті. – Суми, ВВП „Мрія-І” ЛТД, 1997. – 191 с.
7. Алексїва О. Чи змінюється відношення до праці? // Людина і праця. — 1993. — № 9.

Милян Любов, Хрупа Оксана. Обґрунтування необхідності впровадження дисципліни «Психологія» в програму загальноосвітньої школи

Сучасне суспільство висуває до системи освіти нові вимоги, пов'язані з необхідністю підготовки майбутніх випускників до життя в мінливому світі. Цілком очевидно, що така підготовка не може полягати тільки в формуванні у дитини деякої суми знань в різних наукових областях, а повинна включати в себе і чітко визначену роботу, спрямовану на розвиток адаптаційних можливостей особистості. Саме тому в останні роки все чіткіше простежується тенденція гуманізації та гуманітаризації загальної та середньої освіти. Введення елементів людинознавства у зміст освіти дозволяє розвиватися особистості, пізнавати не тільки закони матеріального світу, а й формувати систему знань про себе як про людину, про закони взаємодії людей, дізнаватися про власні можливості і розширювати їх, тобто набувати психологічні знання. Рамки вже існуючих шкільних предметів для цього дуже обмежені. Тому потреба в розробці окремого курсу «Психологія» для середньої загальноосвітньої школи на сьогодні настільки актуальна.

До порівняння, головна мета виховання в Англії – розвинути силу характеру дитини, звичку володіти собою при будь-яких умовах, не здаватися, коли виникають труднощі і знаходити вихід з самих непростих ситуацій. І звичайно, при цьому зберегти манери істинного джентельмена чи інстинної леді, як було прийнято в англійському суспільстві протягом століть [3].

Р. С. Немов акцентував увагу на такому важливому питанні, як ціль викладання психології в школі. Він виділяв кілька основних: отримання школярами елементарних наукових знань, розвиток самопізнання та самовдосконалення, оволодіння навичками впливу на людей і професійна орієнтація в області психології [1].

А. А. Леонт'єв висловив ще один важливий аргумент на користь викладання психології в школі – оволодіння елементарною психологічною культурою [2].

На наш погляд, формування психологічної культури можливо лише із залученням життєвого досвіду учня, його персональної зацікавленості, мотивації та актуальних прагнень. Ця позиція передбачає й іншу методологію: спочатку необхідно сформулювати реальність, в якій вчитель разом з учнями створює якийсь психологічний феномен, допомагає пережити його, торкнутися руками, відчути, по-взаємодіяти з ним, і лише потім приходить час дефініцій і узагальнених висловлювань.

Гуманістична парадигма навчання, передбачає і зовсім іншу фігуру вчителя як суб'єкта навчально - виховного процесу. Викладач психології - це інтегрована фігура, яка об'єднує в одній особі гуманістичного психолога, вчителя і дослідника. Це нова фігура для педагогіки, інша генерація вчителя, що має принципово інші функції і, відповідно, іншу роль. Тут вчитель - фахівець, який не тільки передає знання, але і створює психолога - педагогічні умови, в яких учні могли б успішно здійснювати процес свого навчання, умови для самоактуалізації досвіду, для розвитку творчого потенціалу, для вибору власного шляху навчання, що йде від конкретного досвіду дитини, від її можливостей, інтересів, особистісних прагнень, тобто створює певний навчальний простір.

Найважливіше завдання діяльності працівників психологічної служби у початковій школі – збереження психологічного здоров'я дітей. Головна ідеологія – це супровід дитини по її життєвому шляху, це рух разом з нею, поруч із нею, іноді-трохи попереду, якщо треба пояснити можливі шляхи. Педагогічні працівники не можуть змінити внутрішній світ дитини без її власної волі, власного бажання, але можуть взаємодіяти, пропонуючи різні шляхи вирішення тих, або інших завдань чи проблем, можуть організовувати співробітництво, спрямоване на самопізнання та самовдосконалення.

Тобто школа повинна, по-перше, мати у своєму арсеналі спеціальні навчальні предмети, наприклад, «Психологія»; по-друге, будувати спілкування з учнями на основі діалогу і співпраці; по-

третє, створити умови для суб'єктивної творчості та позитивного гармонійного самопочуття як вчителя, так і учня.

Центральною ідеєю гуманітаризації освіти є запровадження «Психології» як навчального предмета, який за своїм змістом, методами і засобами може дати маленькій людині найбільш адекватний інструмент для отримання знань про людину, створити умови для розвитку суб'єктивного, творчості дитини і бути абсолютно прийнятним для пошуку відповідей на питання про самого себе.

Гуманістичний напрямок – це не тільки теорія, а й реальна практика сотень шкіл США, Канади, Австралії, Скандинавії, Німеччини, Італії, Великобританії. У школах цього напрямку акцент зміщується на процес навчання і центральним педагогічним завданням є не стільки передача інформації, скільки створення психолого-педагогічних умов для розвитку творчого потенціалу кожної дитини. Змінюється характер навчально - виховного процесу, його орієнтація на учня, його можливості, здібності, інтереси. Цінністю педагогічної практики стають відкритість навчання (принцип співробітництва), створення клімату взаємної довіри, концепція комунікативного виховання, педагогіка діалогу.

Таким чином, запровадження дисципліни «Психологія» в загальноосвітніх школах є необхідним, оскільки даватиме можливість саморозвитку школяра і сприятиме кращій соціалізації в сучасне швидкозмінне суспільство.

Джерела:

1. Немов Р.С. Психология . Т.1. – М., 1998. – 234 с.
2. Обзорная система «Школа 2100». Педагогіка здравого смысла// Сборник материалов/ под ред. А.А.Леотьева. – М.: «Баллас» Издательский дом РАО, 2003. – 368 с.
3. Попова М.В. Психология как учебный предмет в школе. Учебно-методическое пособие. – М.: Гуманитар. изд. центр Владос., 2000. – 288 с.

Моран Ирина. Формування емпатії як необхідної складової особистості майбутнього працівника медицини

Спілкування – важлива духовна потреба людини як суспільної істоти, форма психічного взаєморозвитку людей у процесі спільної життєдіяльності. Важливим у спілкуванні для медичної сестри-бакалавра є розвиток емпатії – здатність відчувати душевний стан пацієнта, співчувати, співпереживати разом з ним.

Ключові поняття: емпатія, співчуття, співпереживання, співучасть, медична сестра-бакалавр, відповідальність, медична культура, деонтологія, духовні цінності, система вартостей.

Спілкування – важлива духовна потреба людини як суспільної істоти, форма психічного взаєморозвитку людей у процесі спільної життєдіяльності. Головним засобом спілкування між людьми є мова. Саме мова здатна розкрити, розбудити таланти мислення і таланти діяння-праці.

Світ душі, світ почуттів формується і передається з допомогою мови в спілкуванні. Оволодіваючи мовою, спілкуючись між собою і з собою люди відкривають для себе світ людського буття: саму людину, ази науки, красу природи. Освіта, наука, мистецтво, культура пов'язані з мовним вихованням, вмінням сприймати і передавати одержане в процесі спілкування.

Спілкування ґрунтується на духовному контакті співрозмовників. Засвоюючи рідну мову в родинному спілкуванні, молоде покоління стає носієм національного духу: засобами мови і ним формується національна психологія, характери, світогляд, свідомість і самосвідомість.

Наше майбутнє очікує і вимагає від нас формування неповторності і творчої активності кожної молодої людини, яка починає знаходити своє місце як в особистому, так і в суспільному житті. Час вимагає комплексних рішень, активного творчого підходу до вирішення складних життєвих ситуацій.

Саме цій меті слугує введення у вищих медичних закладах освіти навчальної дисципліни “Психологія спілкування”. Вона покликана сприяти розширенню кола знань майбутніх фахівців про людську особистість, підвищенню їхньої психологічної культури, допомогти глибше усвідомити свої якості як суб'єкта професійної діяльності, забезпечити формування системи медико-психологічних умінь, на яких ґрунтується професійна діяльність медичної сестри - бакалавра.

Знання основних закономірностей психології спілкування дозволяє медичній сестрі-бакалавру психологічно аналізувати діагностичний і лікувальні процеси, враховувати індивідуальні особливості особистості хворого, його психічний стан.

Висока медична культура і професіоналізм майбутньої медичної сестри-бакалавра, уміле спілкування, деонтологічна підготовка значною мірою визначається рівнем психологічної освіти як в теоретичному, так і в практичному контексті.

Ідентифікація являє собою такий спосіб пізнання людини людиною, при якому уявлення про внутрішній стан співрозмовника будується на основі намагання по ставити себе на його місце.

При ідентифікації проходить уподібнення себе своєму співрозмовнику. В результаті ідентифікації засвоюються норми, цінності та установки, поведінка, смаки та звички тих людей, яких ми сприймаємо.

Ефективною формою ідентифікації є емпатія. Якщо при ідентифікації стан іншої людини визначається на основі раціональної інтерпретації, то при емпатії такою основою є співпереживання, співчуття, співучасть. Емпатією називають здатність відчувати, бачити. Виділяти і реагувати на почуття та переживання інших, це вміння поставити себе на місце іншого. Здатність людини до довільної емоційної реакції на переживання інших людей.

Емпатія сприяє збалансованості між особистісних відносин. Вона робить поведінку людини соціально обумовленою. Розвинена емпатія в особистості є ключовим фактором успіху в тих видах діяльності, що потребують постійного спілкування з людьми: у педагогіці, в мистецтві, у керівництві, і особливо у медицині.

Прояв емпатії в спілкуванні – це загальна установка на розуміння не стільки формальної сторони сказаного, скільки вслуховування в скритий зміст сказаного, в емоційний стан співрозмовника, що виражається невербальними засобами: інтонацією, жестами, мімікою.

Для медичної сестри-бакалавра важливим є розвиток емпатії у спілкуванні – здатність відчувати душевний стан пацієнта, співчувати, співпереживати разом з ним.

Значне місце у формуванні емпатії майбутніх працівників медицини належить лекційним та практичним заняттям з курсу “Психологія спілкування”.

Ця навчальна дисципліна формує у майбутніх працівників медицини засади психологічних знань для самопізнання і духовного розвитку особистості, водночас, висвітлює важливі проблеми психології святості, милосердя, самозречення, розкриває аспекти етики медсестринства, приділяє увагу міжособовому спілкуванню.

На цих заняттях студенти повинні пройти важливі стадії наукової роботи: засвоїти основні методи вивчення явищ, спостерігати ці явища і виявляти їх властивості, зв'язки з іншими явищами, оволодіти методикою вивчення явищ шляхом експерименту; ознайомитися з правилами ведення наукових

досліджень (побудова наукової гіпотези, перевірки її комплексом методів і відповідних методик, доказами шляхом статистичної обробки, пояснення отриманих даних і висновків, про теоретичні і практичні аспекти проблеми).

Після ознайомлення з правилами дослідження кожен студент одержує практичні завдання, наприклад, складання дерева роду і родоводу. Кожен повинен знати своє походження, батьків, дідів і пращурів. Зазвичай - до сьомого коліна. Перше коліно - я; друге - батько й мати; в третьому коліні маємо два дідусі та дві бабусі; в четвертому - чотири прадіди і чотири прабабці; в п'ятому - вісім прапрадідів і прапрабабусь; в шостому - 16 прапрапрадідів і 16 прапрапрабабусь; в сьомому коліні ми налічуємо 32 пращури і 32 пращурки. Оце і є дерево роду. В його верхів'ї розгалужується 32 гілки материнських і 32 - батьківських. Побіжно зауважимо, що рівно стільки зубів має доросла людина. Отже, кожний корінчик варто знати досконало.

Студенти отримують низку інших дослідницьких завдань. Наприклад, після вивчення теми "Роль і значення рідної мови у становленні особистості" вони мають завдання: навести приклади з науково-педагогічної літератури про думки і висновки вчених, значення української мови і мовлення в житті та діяльності людини; зібрати народні приказки, казки, легенди, міфи.

При вивченні теми "Роль і значення національного виховання для спілкування" студенти на практичному занятті обирають постать українського національного героя як приклад-ідеал для наслідування.

Вивчивши тему "Значення релігійного виховання для становлення особистості" студенти мають підтвердити значущість та зміст християнської моралі й етичних норм виховання висловами вчених: мистецтвознавців, релігієзнавців, духовних осіб, поетів, письменників, художників та ін..

Під керівництвом викладача студенти готуються до наукових досліджень: будують гіпотези, вивчають методи і методики її перевірки, розробляють схеми збирання матеріалу, підбирають способи статичної обробки одержаних якісної та кількісної характеристики їх результатів.

На підсумковому занятті студенти виступають з творчими працями, роблять наукові заключення і висновки в курсових та дипломних проектах, які підтверджують теоретичні положення, практичну значущість одержаних даних та їх творчих самостійних доробків.

На підсумковому занятті студенти виступають з творчими працями, роблять наукові заключення і висновки в курсових та дипломних проектах, які підтверджують теоретичні положення, практичну значущість одержаних даних та їх творчих самостійних доробків.

У дослідженні було використано методику виявлення здатності до емпатії.

Результати дослідження відображені в таблиці 1.

Таблиця 1. Емпатійна здатність студентів медичного коледжу

Рівень	Низький	Нормальний рівень					Високий рівень				Дуже Високий	
Кількість балів	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	51-55	56-60	61-65	66-70	71-75	76-80	81-85
Показники 2004 року	1,0%	7,1%	11,2%	13,5%	14,0%	19,7%	13,9%	12,5%	4,2%	2,9%	-	-
Показники 2005 року	0,7%	5,7%	8,2%	11,4%	15,0%	25,3%	15,0%	7,4%	5,2%	4,4%	1,7%	-

У прямуванні до розвитку емпатії є низка головних засад, які повинна опанувати молодь, тим паче молодь, котра готова стати на захист людини, на захист її здоров'я, – майбутній працівник медицини [4]:

Щодо Бога:

- в усьому бути вірним Богові і Його законам; обороняти Христову віру й бути її апостолом.

Щодо батьківщини та рідного народу:

- намагатися якнайкраще пізнати все минуле й сьогочасне батьківщини і предків; шанувати і зберігати в особистому й товариському житті все рідне, у сфері віровизнання – свій обряд, як і в освітньо-національній – звичаї і пам'ятки; любити рідну мову, говорити нею завжди в родинному домі й де тільки можливо у своєму товаристві; на вибраному або визначеному становищі працювати для добра й слави рідного народу.

Щодо ближніх:

- допомагати ближнім і боронити тих, які не можуть або не вміють оборонятися; бути чесним, привітним, ввічливим; поводитись так, як вимагаєш цього від ближніх; шанувати чужу власність; зберігати спокій у гніві; нікого не судити, не обмовляти й не висміювати; завжди і всюди говорити правду; не бути під впливом зла й протиставлятися моральному зіпсуттю оточення.

Щодо себе самого:

- бути стриманим і ощадним; дбати про здоров'я; бути завжди веселим і привітним; зберігати рівновагу духу й не впадати у зневіру; володіти собою, думками, словами й ділами; різьбити характер і переборювати свої пристрасті, нахили й хиби; бути завжди вірним моральним засадам;

В праці:

- пам'ятати, що праця — це одне з найважливіших завдань людини; сумлінно, старанно й точно виконувати обов'язки; бути витривалим в праці; використовувати час, не гайнувати його на пустощах і не забирати його в інших; бути точним в кожному ділі.

Щаслива та молодь, яка у віці свого розквіту знайде світлого провідника і зможе розкрити в собі глибини своєї душі. «Душу свою спрямував я до мудрості, і в чистоті знайшов її : з нею придбав я знання від початку, - тим то й полишений я не буду» (Сирах 51:20).

Виховання нових поколінь залежить від фахової підготовки викладача, педагога, який передусім повинен уособлювати духовно-моральні якості.

Як визначає Г. Сковорода, людина народжується двічі: фізично і духовно. Біля духовної колиски людини стоїть духовний наставник, який прищеплює їй високі моральні цінності, благородні почуття віри, надії, любові, мудрості, глибокої поваги до рідної землі, свого генетичного кореня, роду, народу, держави.

Де пролягає шлях до розвитку емпатії особистості студента? Передусім завдяки духовності наставника від Бога, мудрого викладача, який спрямовує всі свої творчі зусилля для забезпечення морального, психічного та фізичного здоров'я студента через програму духовно-інтелектуального саморозвитку.

Критерії, яким повинен відповідати викладач :

Моральні:

- викладач повинен бути людиною релігійною;
- бути практикуючим християнином;
- мати об'єктивний та суб'єктивний авторитет;
- любити і поважати студентів, бути справедливим;
- мати педагогічний такт і радість від спілкування.

Інтелектуальні:

- високий рівень фахової підготовки;
- точність пам'яті, гнучкість мислення, творчість уяви;
- темперамент, лабільна нервова система (вроджені чинники);
- характер, воля (набуті чинники);
- мовленнєва культура, риторика;
- інтуїція;

- спостережливість.

Фізичні та канонічні:

- одяг, постава, поведінка;
- шляхетність, одухотворення.

Джерела християнської моралі:

- книга книг – Святе Письмо;
- Богословіє - як наука про Бога;
- Свята Літургія – вчителька життя (А.Шептицький);
- Молитва – розвиток душі;
- церковне мистецтво;
- християнська філософія (пізнання Бога).

Джерела:

1. Святе Письмо Старого і Нового Завіту.
2. Василькевич Х. Проблеми релігії у відродженні духовності молоді // Державність.- 1994.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал. // Полтава: 1994. – С.41.
4. Дидра М.М. Бог, церква і молодь: Проповіді. – Львів: Свічадо, 1998.
5. Климишин І. Основи християнської віри. – Івано-Франківськ, 1995.
6. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. – К.: НПУ Перспектива, 1998.
7. Петрова І. Педагогіка любові // Людина і світ, 1996. – №8. – С. 10.
8. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. – Львів: Світ, 1995.

Надільна Оксана.

Особистісний простір та його особливості

Кожна людина належить до певних малих чи великих соціальних груп, людських об'єднань, етносу. У кожній групі формуються певні цінності, певний рівень культури, тому спілкування дає можливість подолати певні стереотипи, зрозуміти свого співрозмовника.

Спілкування у сучасному світі відіграє дуже важливу роль, адже завдяки спілкуванню люди обмінюються думками, почуттями, переживаннями, інформацією. Спілкування переважно включене в практичну взаємодію людей, наприклад спільна праця, навчання, колективна гра і забезпечує планування, здійснення та контроль діяльності. Також задовольняє особливу потребу людини в контакті з іншими людьми і пов'язане з виникненням почуття радості. Дуже важливо для кожної людини знати про особистісний простір, адже це тісно пов'язано із комфортом у спілкуванні. Не знаючи, на якій відстані більш комфортно спілкуватись можна спричинити дискомфорт іншому і людина почне уникати спілкування. Тому дана тема стає надзвичайно актуальною.

У кожного з нас є свій особистий простір, де нам комфортно і будь-яке втручання у нього може призвести до дискомфорту і викликає у нас захисні реакції з метою відновити комфорт та безпеку. У цьому проявляється психологічний простір особи.

Особистісний простір людини це всі ті речі і події, які є значущими для нас: це тіло, речі, «територія», відносини з іншими людьми та час, все це наповнюється лише нашим змістом. Наприклад, подарована нам якась річ може бути просто річчю, а може бути певним предметом, до якого ви прив'язані і вкладаєте у нього певний сенс.

З особистісним простором людини ототожнюють також поняття психологічний простір людини, особиста зона.

Психологічний простір людини - це територія, куди оточуючі не мають права проникати без запрошення господаря. Це зона комфорту, де ми почуваємо себе впевнено і захищено. Доведено, що зони особистого простору індивідуальні і залежать від ступеня психологічної близькості та рівня довіри до співрозмовника. Тому, щоб правильно визначити межі особистого простору співрозмовника і не втручатись у його психологічний простір,

необхідно навчитися відчувати людину, з якою ви спілкуєтесь, помічаючи, як вона реагує на ту, чи іншу вашу дію.

Межі психологічного простору можуть бути жорсткими та гнучкими.

Жорсткі практично непроникні для інших людей. Людина майже нікого не пускає у своє життя, відповідно, встановити з нею близькі й довірливі відносини буває дуже складно. Такій людині комфортно, коли її ніхто не рухає, у неї може дуже часто виникати бажання усамітнитись.

Гнучкі межі - абсолютно протилежне явище. Людина відкрита всім і кожному, здатна розповісти всі інтимні деталі свого життя новому знайомому, не відчуваючи при цьому дискомфорту. Найчастіше вона веде себе наполегливо з іншими, вимагаючи від них такого ж рівня близькості та відкритості, тому спілкуватися з нею буває дуже важко.

Є "золота середина". Людина змінює вид своїх кордонів в залежності від ситуації. З друзями і рідними вона відкрита. Любить спілкування, при цьому не турбуючи простір інших людей, витримує дистанцію при формальному спілкуванні, доброзичливо ставиться до інших людей, відчуває себе частиною суспільства. Така гнучкість дуже допомагає у житті, адже ситуації бувають різні, і до всіх них необхідно підлаштовуватися.

У психології прийнято виділяти 4 зони психологічного простору:

- Інтимна - зона витягнутої руки - 40-60 сантиметрів від тіла людини. У цю зону без відчуття дискомфорту можуть входити тільки найближчі для нас люди - друзі, рідні та близькі.
- Персональна - від 45 до 150 сантиметрів від тіла людини. У межах цієї зони зазвичай зав'язуються ділові і формальні відносини. Саме в рамках цього простору воліють перебувати вчитель і учень при навчанні.
- Соціальна - від 150 до 400 сантиметрів. У межах цієї зони ми граємо для інших людей ті чи інші ролі: роль продавця, покупця, водія і т.д.
- Публічна - від 400 сантиметрів. Вона не має верхньої межі, тому є найбільш вільною. Здорові люди практично не відчують ніякого дискомфорту при вторгненні в неї (інакше ми б всі вже давно загинули, користуючись громадським транспортом!).

Всі наведені тут цифри умовні. Насправді вони залежать від конкретної людини і від специфіки культурного середовища. Через ці різниці можуть навіть виникати етнічні конфлікти: темпераментний южанин вторгається в інтимну зону стриманого

представника північного народу, тому, що сам сприймає відстань як соціальну а його дружелюбність виглядає агресією. І навпаки, нормальна, комфортна для європейця дистанція в очах східної людини буде демонстрацією холодності і відторгненості.

Відстань, яку люди інстинктивно вибирають для спілкування, може багато розповісти уважному спостерігачеві про їх стосунки. Інколи, доводиться спостерігати майже анекдотичну сцену розмови, в якій один співрозмовник весь час наближається, а інший помаленьку задкує, поки не виявиться в кутку і відступати далі буде нікуди. В такому випадку можливі два варіанти: або він не відповідає взаємністю на почуття першого, або ж розцінює як джерело небезпеки, можливо, сам того не підозрюючи.

Якщо ви бажаєте, щоб люди почували себе комфортно у вашій компанії, потрібно тримати дистанцію. Це золоте правило. Чим ближчі ваші стосунки, тим ближче ви можете підходити.

У громадському транспорті, на масових заходах, місцях великого скупчення народу людина підкорюється неписаним правилам, у результаті чого вона просто не реагує на інших, на їх вторгнення в інтимну зону.

Інша ситуація складається під час мітингу, у натовпі, де люди об'єднані спільною метою. У міру того, як густина натовпу збільшується, особистісний простір зменшується, у людей виникає почуття ворожості та агресивності. Це добре відомо міліції, яка завжди прагне розбити натовп на невеликі групи. Отримуючи особистісний простір, людина робиться спокійнішою.

Слідчі часто використовують техніку вторгнення в особистісний простір, щоб зламати опір підозрюваного під час допиту, управлінці також часто використовують цей підхід, щоб отримати інформацію від підлеглих, які з певних причин її приховують.

Але якщо до такого підходу вдається продавець, то він робить дуже грубу помилку. Як говорив В.Швебель: "Взаємна повага виникає тільки тоді, коли проведені межі й до них ставиться з повагою...".

Прагнення зберегти значну дистанцію - ознака недостатньої впевненості в собі, підвищена тривога. І навпаки – спокійна, впевнена в собі людина менше піклується недоторканістю "своїх кордонів". Людина напориста, агресивна, сильна прагне до буквального розширення своїх кордонів: про це свідчить, наприклад, витягнуті чи широко розставлені ноги, широкі жести, що ніби випадково торкаються людей чи предметів, які стоять поруч.

Для людей, схильних до агресії, характерна загострена чутливість до порушення особистісного простору (враховуючи що він вже є досить розширеним). Такі висновки були розроблені в результаті відповідних досліджень та психологічних експериментів.

Відомо, наприклад, що оратор часто зменшує дистанцію спілкування, щоб створити ефект довіри в слухачів, забезпечити більшу "відкритість" спілкування. Результатом спостережень є ще один висновок: людям не подобається мати за спиною неконтрольований простір. Тому щоб почувати себе комфортно в будь-якій ситуації, необхідно намагатися зайняти своє положення, щоб не відчувати пустоти. Якщо дозволити співрозмовнику зайняти таке саме "безпечне" положення, ви позбавите його неусвідомлених незручностей.

Дослідники розглядають різні види особистісного простору. За однією з класифікацій до них належать: приватний предметний простір, приватний життєвий простір, приватний інформаційний простір, приватний емоційний простір, особистий час, власну територію та приватну власність індивіда. Розглянемо їх детальніше:

Приватний предметний простір - це речі, по відношенню до яких ми претендуємо на ексклюзивний доступ. І справа тут зовсім не в праві власності: робочий стіл і комп'ютер в офісі належать не вам, але колега, який скористається ними без дозволу, викличе ваше закономірне роздратування. І пристрасть, з якою домогосподарка відганяє від раковини гостю, що вирішила у порядку дружньої допомоги помити посуд, пов'язана зовсім не з любов'ю до мочалки і м'яких засобів: вона просто захищає свій предметний простір. Тому що гостя розставить вимиті тарілки не в тому порядку.

Приватний життєвий простір - це місце, де можна усамітнитися. Нехай не квартира, нехай своя кімната або хоча б кут. Кожній людині дуже важливо мати якийсь свій особистий куточок, де б вона могла усамітнитись, побути один на один зі собою та своїми думками. Це дуже необхідно для того, щоб людина могла "втекти" від реальності, подумати про життєві труднощі та переживання, навіть просто відпочити. Перебуваючи у якомусь особливому для людини місці, яке має для неї певне значення людина може відчувати піднесений настрій, кращу продуктивність, набиратись ресурсів.

Приватний інформаційний простір - це, перш за все, право на таємницю. Іноді доводиться чути, ніби таємниця потрібна лише тим, хто хоче приховати щось непристойна. Правда, найчастіше це говорять любителі читати чужі листи, чомусь вважають, що вже їхні

листи точно ніхто ніколи читати не стане. Якщо хтось дізнався таємницю людини, то це часто спричиняє дискомфорт.

Приватний емоційний простір - це почуття, які ми вважаємо за краще переживати за власним розсудом. Мало що дратує так сильно, як спроба нав'язати, в яких випадках і як саме слід сумувати, коли - радіти, а коли гніватися. Звідси обурення натуралістичними репортажами ЗМІ про катастрофи, дешевими мелодрамами, розрахованими на вибивання сліз, або рожевими мріями розчулення у рекламних роликах.

Особистий час - це час, не просто вільний від роботи, а взагалі не пов'язаний з жодними зобов'язаннями. Час, яким можна розпорядитися на власний розсуд, як на думку спаде - хоч пошукати філософський камінь, хоч лежати на дивані. Отже, якщо ставитись до відпочинку, як до роботи і навіть у відпустці розписувати кожну хвилину, думаючи, що ефективно керуєте часом, то не потрібно дивуватись коли раптом відчуваєте себе загнаною дичиною. Ви самі зменшили свій життєвий простір.

Як один із видів особистісного простору розглядають власну територію та приватну власність індивіда. Особиста власність людини але простір, який вона постійно використовує, виступає її особистою територією, і людина готова боротися, щоб захистити її. Будинок, офіс і машина - це території, кожна з яких має чітко окреслені межі у вигляді стін, воріт, огорож та дверей. Кожна територія може включати в себе якісь субтериторії. Наприклад, у будинку особистою територією жінки може бути кухня, і тоді їй не сподобається, якщо інші члени сім'ї з'являться там, коли вона там щось робить. У бізнесмена може бути улюблене місце за столом нарад, особи завжди сідають у ресторані за один і той самий столик, у батьків є свої улюблені крісла. Особисті території помічені або особистими предметами, залишеними на них, або частим використанням. Відвідувач кафе може навіть помітити «своє» місце власними ініціалами, а бізнесмен може залишити на «своєму» місці папку, ручку, книгу або піджак, причому предмети ці будуть розташовуватися так, щоб обмежити 46-сантиметрову інтимну зону.

Особистісний простір людини - це зона чи простір, який людина розцінює як свій особистий. Він ніби є продовженням її тіла.

У кожної людини є своя особиста територія. Це зона, яка існує навколо її майна — дім і сад, огорожений тином, салон автомобіля, спальня, улюблене крісло та повітряний простір навколо тіла. Порушуючи особистий простір людини можна викликати в людини

дискомфорт, тому необхідно знати які межі особистісного простору людини (гнучкі чи стійкі). Знаючи на якій дистанції людині комфортно чи дискомфортно спілкуватись можна повпливати на саму взаємодію.

Людина, яка буде відчувати дискомфорт при спілкуванні, буде уникати його різними способами. Тому дуже важливо при спілкуванні спостерігати за поведінкою співрозмовника, його мімікою та жестами.

Знаючи про власні речі людини, потрібно з повагою до них ставитись, щоразу запитуючи, чи можна ними скористатись, адже людині буде неприємно, коли хтось прагнутиме проникнути в її особистий простір.

Джерела:

1. Абрамова Г.С. Вікова психологія: Навчальний посібник для студентів вузів. – М.: Академічний Проект. – Єкатеринбург: Ділова книга, 2000. – 624 с.
2. Валединським О.Р., Нартова-Бочавер С.К. Приватний простір людини і можливості його "вимірювання" // Психологія зрілості та старіння. – М., 2002 (Літо). – С. 215.
3. Гриценко Т.Б. Етика ділового спілкування. – К., 2007. – 244 с.
4. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук та інші. Загальна психологія: Підручник. – К.:Каравела, 2009. – 464 с.
5. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. – К., Либідь, 2003. – 376 с.

Огоновська Софія, Закалик Галина. Психологічне консультування з проблем мотивації осіб ранньо-юнацького віку

Мотиваційна сфера людини у процесі життєдіяльності проходить етапи формування і становлення, які відбуваються під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. Мотивація, як найгнучкіше утворення підлягає змінам залежно від соціальної і економічної ситуації. Це робить проблему мотивації актуальною і вимагає постійного її вивчення. Мотивація до навчання є однією із головніших умов реалізації навчально-виховного процесу. Формування мотивації у школярів старших класів до навчально-пізнавальної діяльності є однією з головних проблем. Її актуальність зумовлена оновленням змісту навчання, постановою завдань, формування у осіб юнацького віку прийомів самостійного набуття знань, пізнавальних інтересів, життєвих компетенцій, активної життєвої позиції, здійснення в єдності ідейно-політичного, трудового та морального виховання школярів. Питання формування мотивів до навчання є дуже актуальним сьогодні, адже сучасна молодь втрачають стимул до навчальної діяльності. Психологічне консультування з проблем мотивації до навчання стає ключовим чинником, який сприяє відомому оволодінню інформацією, створює можливості для розвитку пізнавальних процесів і продуктивності праці. Мотивація особистості постає перед дослідниками як складне, синтетичне утворення психічного світу людини. Найактивніше цей процес відбувається за участю шкільного психолога та соціального педагога школи., а саме дослідження має вагоме значення у розвитку учнів старшої школи.

Як відомо, мотив – це внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до діяльності [6]. Проблема формування мотивації знаходиться на стику навчання й виховання. . Мотивація до навчання – одна із головних умов реалізації навчально-виховного процесу [5]. Основними чинниками, що впливають на формування позитивної мотивації до навчальної діяльності, є: зміст навчального матеріалу; організація навчальної діяльності; колективні форми навчальної діяльності; оцінка навчальної діяльності; стиль педагогічної діяльності. Навчальна мотивація – визначається як особистісний вид мотивації, включений в певну діяльність, у даному випадку – навчальну [5]. Навчальна мотивація, як і інші види мотивації характеризується стійкістю, спрямованістю і динамічністю.

Психологічне консультування осіб ранньо-юнацького віку в першу чергу повинно бути спрямоване на мотивацію до навчання, оскільки вона є провідною в даному віці. Мета консультування з проблем мотивації школярів до навчання – допомогти клієнтам зрозуміти те, що відбувається в їх життєвому просторі і осмислено досягти поставленої мети на основі усвідомленого вибору при вирішенні проблем емоційного і міжособистісного характеру [4]. Консультуючи осіб юнацького віку, психолог-консультант повинен зацікавити їх навчанням. Він має виявити, що школяр готовий до цієї діяльності, тобто готовий прикласти зусилля, необхідні у навчанні, і буде діяти самостійно. Психолог може консультувати, координувати або направляти діяльність такого учня.

Метою роботи було дослідити основні причини психологічного консультування з проблем мотивації до навчання в осіб ранньо-юнацького віку.

У даній роботі була досліджена 32 школярі 11 класу, з них 8 хлопців і 24 дівчат.

У якості методологічного інструментарію використано наступні методики:

- методика діагностики навчальної мотивації (А. А. Реан і В.А. Якунін, модифікація Н. Ц. Бадмаєвої);
- тест Р. Кеттелла (16 КР-опитувальник);
- опитувальник ЕРІ (Г. Айзенком);

За опитувальником ЕРІ (за Г.Айзенка) серед респондентів 38% – інтроверти і 62% – екстраверти. За результатами шкали «нейротизм» у 50% виявлено нейротизм і у 50%— психотизм. Згідно з результатами дослідження за тестом Р. Кеттелла (шкала самооцінки), виявлено, що у більшості досліджуваних – 65 % і в 35% досліджуваних – низька самооцінка.

За методикою діагностики навчальної мотивації у 78% переважають навчально-пізнавальні мотиви, у 13% – соціальні мотиви і в 9% – комунікативні. При цьому для дівчат більш вираженими були навчально-пізнавальні мотиви, тоді як для хлопців соціальні. Серед дівчат інтровертів, більша відповідальність за навчально-пізнавальні мотиви, а серед дівчат екстравертів – більше – мотивація до комунікації.

Згідно з емпіричним дослідженням було з'ясовано, що у більшості респондентів переважає високий рівень самооцінки – ці респонденти більше мотивовані до навчання.

Для частини школярів проводилося консультування, сутність якого полягала у тому, що психолог працював над підвищення мотивацію до навчання. Перш за все зверталася увага на рівень

самооцінки – її необхідно було підвищити, оскільки з вищою самооцінкою учень буде впевненіший в своїх силах і його буде більше цікавити певний предмет.

Низька успішність у навчанні може бути зумовлена низькими комунікативними вміннями – учень маломовний, боїться висловити свою думку.. У такому випадку психолог повинен працювати на підвищення комунікативних вмінь школяра. Після чого його успішність може значно підвищитись.

Психолог може також дати свої рекомендації щодо підвищення мотивації до навчання:

- орієнтуватися на сам процес навчання;
- зацікавитись даним предметом;
- у кожному тексті бачити інформацію суттєву й допоміжну (приклади);
- шукати в інформації внутрішні зв'язки на основі аналізу тексту;
- порівнювати нову інформацію з тим, що вже раніше відомо;
- мати чітку мету, якої треба досягнути в результаті опрацювання тексту (конспект, тези, висновки тощо – зараз для багатьох це одне й те ж).

Мотивація до навчання є однією з основних складових навчально-виховного процесу. Спрямованість дій психолога визначається його вмінням підвищити рівень мотивації навчання учнів, від негативного і нейтрального до позитивного, відповідального, дієвого. І в цьому процесі разом із загальними прийомами діяльності: роз'яснення значущості навчання, розкриття перспектив подальшого життя, уміле застосування заохочення і покарання, впровадження в процес навчання дискусії, важливе місце займають ігрові технології. Саме вони об'єднують в собі як емоційні (ситуація успіху, цікавість викладення матеріалу, моменти змагань), так і проблемно-пошукові (постановка в ситуацію вибору, самоаналіз, нестандартність пропонованих в грі завдань, поступове підвищення їх важкості) стимули.

Підбираючи відповідні навчальній і виховній меті ігрові форми, спостерігаючи і коректуючи поведінку школярів у ході гри, психолог отримує дієвий спосіб діагностики і формування мотивації навчання.

На думку А. А. Тюкова, при проведенні гри повинні виконуватися наступні вимоги:

- Цілісність імітації професійної сфери. Гра повинна мати загальний сюжет або тему, які визначаються типом професійної діяльності і задачами, що стоять перед учасниками.
- Спрямованість на самоорганізацію. Оскільки кожний учасник

гри має свої індивідуальні особливості, виникає необхідність спільної організації їх дій і рефлексії.

- Проблемність навчання. В організаційно-діяльнісних іграх формування способів дій, що здійснюється в процесі рішення виникаючих по ходу гри проблемних ситуацій.
- У ході гри зіткнення точок зору, конфлікти, суперечності повинні бути представлені свідомості учасників у вигляді змістовних проблем (на противагу міжособистісним конфліктам).

Також щоб підвищити мотивацію до навчання у школярів психолог може провести тренінг. Мета тренінгу полягає у формуванні таких мотивів учіння: пізнавального, досягнення, саморозвитку, суспільно значущого, соціальної ідентифікації. Розвиток кожного з цих компонентів забезпечувався комплексом тренінгових вправ та ігор.

За допомогою таких заходів мотивація школярів може підвищитись і успішність буде значно вищою.

Джерела:

1. Алтунина, И. Р. Мотивы и мотивация социального поведения : Учебное пособие / И. Р. Алтунина. – М.: Изд-во Московского психолого-педагогического института, 2006. – 144 с.
2. Васьківська С. В. Основи психологічного консультування: Навч. посіб. — К.: Четверта хвиля, 2004. — 256 с.
3. Занюк С. Психология мотивации. – К.: Эльга Н.; Ника-Центр, 2001 – 352 с.
4. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. – М, 1999. – 170 с.
5. Маркова А. К. Проблема формирования мотивации учебной деятельности. – М.: Советская педагогика, 1979, № 11, С. 63 – 71.
6. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: навч. посіб. – 5-те вид., стер. – К.: Вища шк., 2006. – 487с.: іл.

Пилипенко Анастасія, Петринич Олена. Психологічний аналіз індивідуальних відмінностей у підлітків

Проблема індивідуальних відмінностей є однією з базових і актуальних проблем психології. Індивідуальність є центральним елементом науки про людські відмінності. Індивідуальні особливості людини – предмет інтересу письменників, художників, генетиків, антропологів, медиків, біологів, психологів тощо. Від народження людина має визначені, притаманні тільки їй психологічні властивості. Вони однаково виявляються в різній діяльності незалежно від її змісту і залишаються порівняно стабільними протягом усього життя. Кожна людина відрізняється від іншої своєю індивідуально - психологічною своєрідністю, рисами, характерними для даної людини. Індивідуальні відмінності відображають багатство і мінливість людської природи, множинність і розмаїтість способів вираження загального в індивідуальному. Вони є одним із основних чинників, що пояснюють різноманітність форм поведінки індивідів в однотипних ситуаціях.

Кожна людина по-різному реагує на ті чи інші подразники, і це зумовлено її індивідуальними особливостями. Одні реагують активно, жваво, глибоко емоційно, довго переживають вплив подразника, а інші – спокійно, повільно, швидко забуваючи про те, що на них впливало. Деякі люди надто афективно реагують на події, на ставлення до них – спалахують гнівом, діють агресивно, а дехто в цьому разі виявляє боязкість, не чинить жодного опору там, де він потрібний. Отже, темперамент можна визначити як індивідуальну особливість людини, що виявляється в її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності.

Незважаючи на певні досягнення в розробці проблеми індивідуальних відмінностей, діагностика їх ще вимагає подальших досліджень. Актуальність даної теми полягає у тому, що дослідження індивідуальних відмінностей має велике значення в прикладній психології, бо дає змогу прогнозувати поведінку людини в заданих ситуаціях.

Метою роботи було теоретично проаналізувати індивідуальні відмінності в осіб підліткового віку для знання особливостей поведінки у роботі практичного психолога.

Головна особливість підліткового періоду – різкі якісні зміни, які зачіпають всі сторони (і фізичну, і психічну, соціальну, психологічну) розвитку, при чому в одних це відбувається скоріше, у інших – повільніше (наприклад – дівчата розвиваються скоріше за хлопчиків; розвиток різних сторін психіки відбувається нерівномірно).

Підлітки бурхливо і безпосередньо виражають свої емоції, вони часто не можуть стримувати радість, гнів, збентеженість. Особливістю емоційного реагування 13-14-літніх школярів-підлітків є і порівняна легкість виникнення у них переживань емоційної напруги і стресу.

З давніх-давен люди намагалися пояснити індивідуальні відмінності між людьми: відмінності у глибині, інтенсивності, стійкості емоцій, емоційній вразливості, темпі, енергійності дій та інших особливостях психічної діяльності та поведінки людини.

Спостереження за людьми показують, що одні люди збуджуються сильно, діють енергійно, інші – слабо, в'яло, неенергійно. Одні відрізняються врівноваженістю поведінки, діють стримано, не виявляють різко зовні своїх почуттів, інші за аналогічних умов зразу діють швидко, нервують, демонструють гаму почуттів з приводу незначних подій. Одні емоційно вразливі, беруть усе «близько до серця», почуття їх виявляються сильно і тривають довго, інші – спокійно ставляться до навколишніх подій, слабо реагують на них, почуття їхні неглибокі, нетривалі. Є люди, які легко переходять від одних умов життя до інших, легко пристосовуються до змін обстановки. Інші ж люди ці зміни переносять хворобливо і з великими труднощами пристосовуються до нових умов. Деякі люди відрізняються стійкістю настроїв, у інших вони нестійкі. Різним буває й індивідуальний темп перебігу психічної діяльності: швидкий, повільний, млявий. Ці особливості людей виявляються в їх практичній та розумовій діяльності. Вони знаходять свій вияв і в ході, і в розмові. Індивідуальні особливості психіки спостерігаються у людини ще до того, як вона стає особистістю, вони утворюють у людини своєрідне психологічне підґрунтя, на якому в майбутньому виростають властивості особистості, характерні лише для цієї людини. Ці властивості у всіх людей різні. Такими стійкими психологічними властивостями людини від народження є властивості темпераменту [3].

Темперамент (від лат. *tempera* – змішувати в належних співвідношеннях, підігрівати, охолоджувати, уповільнювати,

керувати) характеризує динамічний бік психічних реакцій людини – їх темп, швидкість, ритм, інтенсивність [2].

У сучасній психології користуються гіппократівською класифікацією типів темпераменту: сангвінік, холерик, флегматик і меланхолік. Кожному з цих типів властиві своєрідні психологічні особливості.

Сангвініку притаманні досить висока нервово-психічна активність, багатство міміки та рухів, емоційність, вразливість, лабільність, разом з тим емоційні переживання сангвініка здебільшого неглибокі, а його рухливість при незадовільних виховних впливах є причиною недостатньої зосередженості, похапливості, а то й поверховості.

Для холерика характерний високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкість і стрімкість рухів, сильна імпульсивність та яскравість емоційних переживань. Недостатня емоційна і рухова врівноваженість холерика може виявитися, за умови відсутності належного виховання, в нестриманості, запальності, нездатності контролювати себе в емоційно-генних обставинах.

Флегматик характеризується порівняно низьким рівнем активності поведінки, ускладненням переключення, уповільненістю і спокійністю дій, міміки і мовлення, рівністю, постійністю та глибиною почуттів і настроїв. Невдале виховання може сприяти формуванню у флегматика таких негативних рис, як млявість, збідненість і слабкість емоцій, схильність до виконання лише звичних дій.

Меланхоліку властивий низький рівень нервово-психічної активності, стриманість і приглушеність моторики та мовлення, значна емоційна реактивність, глибина і постійність почуттів, але слабкий їх зовнішній вияв. За умови недостатньої вихованості в меланхоліка можуть розвинути такі негативні риси, як хвороблива емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість, схильність до тяжких внутрішніх переживань, які виявляються і за неістотних життєвих обставин [2].

Темперамент нерідко порівнюють з характером, а в деяких випадках і підміняють ці поняття одне одним. Зв'язок між темпераментом і характером визначається їх спільною фізіологічною основою – типом нервової системи. Від властивості темпераменту залежать динамічні (швидкість, сила, інтенсивність) особливості рис характеру. Характер – це індивідуальне поєднання

найбільш стійких, істотних особливостей особистості, які визначають ставлення [3]:

- до самого себе (міра вимогливості, критичності, самооцінка);
- до інших людей (індивідуалізм або колективізм, егоїзм або альтруїзм, жорстокість або доброта, грубість або ввічливість тощо);
- до дорученої справи (лінь або працьовитість, акуратність, відповідальність або безвідповідальність, організованість);
- у характері відображаються вольові якості, (готовність долати перешкоди, душевний та фізичний біль, наполегливість, самостійність, рішучість, дисциплінованість).

Акцентуація характеру – це межові варіанти норми як результат підсилення його окремих рис. Під час акцентуації в індивіда проявляється підвищена вразливість до певних стресогенних чинників за відносної стійкості щодо інших. Наявність акцентуацій у людини зазвичай не заважає задовільній соціальній адаптації, але вони є «ахіллесовою п'ятою», дошкульними місцями найменшого опору. Підвищений психогенний вплив на ці незахищені сторони особистості несприятливих елементів середовища призводить до психічних травм.

Розроблювач поняття акцентуації – К. Леонгард у 1968 році виділив десять типів акцентуації. До темпераменту як природного утворення віднесено шість типів [5]:

- гіпертимний (схильний до підвищеного фону настрою);
- дистимний (зосереджений на похмурих сторонах життя);
- циклотимний (схильний до коливань настрою);
- екзальтований (з бурхливими реакціями на зовнішні стимули);
- тривожний (боязкий, покірний, принижений);
- емотивний (чуттєвий, тонко сприйнятливий);
- і чотири типи акцентуованих особистостей, яким властиві:
  - демонстративний – авантюризм, марнославство, жалість до себе, необдуманість вчинків, прагнення до гри визначеної соціальної ролі;
  - педантичний – ригідність (важкорухливість) нервових процесів, сумлінність, обов'язковість.
  - що застрягає – патологічна стійкість афекту, злопам'ятність, честолюбство, підозрілість, схильність до ревнощів, наполегливість;
  - збудливий – недостатність самоконтролю, імпульсивність реакцій, схильність до алкоголізації.

Акцентуації характеру часто зустрічаються в підлітків і юнаків. Нерідко доводиться мати справу з акцентуованими особистостями,

і важливо знати і передбачати специфічні особливості поведінки підлітків з метою оптимізації їх подальшої успішної соціалізації.

Джерела:

1. Костюк Г. С. Вікова психологія / Г. С. Костюк. – К., 1978. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К., 1989.
2. Максименко С. Д. Соловієнко В. О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
3. Павелків Р. В. Загальна психологія. Підручник. – К.: Кондор, 2009. – 576 с.
4. Савчин М. В. Вікова психологія: Навч посіб [для студ. вищ. навч. закл.] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2006. – 359 с.
5. Скрипченко О. В., Волинська Л. В., Огороднійчук З. В та ін. Загальна психологія: Підручник / – К.: Каравело, 2009. – 46.

Пилипенко Олександра, Петринич Олена. Необхідність врахування в роботі психолога індивідуальної специфіки психічних процесів у молодших школярів

Актуальність даної теми полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку суспільства є досить доцільним вивчати психічні процеси та їх розвиток у дітей молодшого шкільного віку. Оскільки сучасне суспільство дуже зацікавлене в здоровому й здібному поколінні, що розвивається.

Для успішного навчання в школі та належного засвоєння матеріалу, який вивчається на уроках, велику роль відіграє відповідний рівень розвитку пам'яті, мислення та уваги молодших школярів. Психічні процеси молодших школярів розвиваються інтенсивно, але нерівномірно. Під впливом навчання починається перебудова всіх пізнавальних процесів. Загальними характеристиками психічних процесів повинні стати довільність, продуктивність і стійкість.

Для того щоб дитина успішно вчилася, необхідно допомогти їй у розвитку психічних процесів та установленні психічних функцій. Для цього необхідно знати психологію молодшого шкільного віку, яка базується на особливостях розвитку теоретичного мислення, пам'яті, процесах сприймання, уваги, здібності до саморегуляції, усвідомленні свого особистого відношення до світу, на зміні змісту внутрішньої позиції дітей, на зміні самооцінки, саме у цей вік складається характер та формується інтерес до змісту учбової діяльності, до одержання знань.

Навчальна діяльність потребує від дитини серйозних розумових зусиль і сприяє вдосконаленню всієї її пізнавальної сфери. За рахунок цілеспрямованості та систематичності розумової праці пізнавальні процеси до кінця періоду набувають у молодшого школяра ознак довільності. Довільність пізнавальної сфери – новоутворення молодшого школяра, що виявляється в здатності докладати вольових зусиль, свідомо регулювати роботу пізнавальних процесів та уваги [4].

Метою роботи було теоретично проаналізувати індивідуальну специфіку психічних процесів у молодших школярів для врахування конкретних труднощів, що виникають у процесі навчання.

Розглянуто було такі психічні процеси як пам'ять, мислення і увага.

Отже, пам'ять – це психічний процес, який відображає досвід людини шляхом запам'ятовування, зберігання та наступного відтворення. Вона є необхідною умовою психічного розвитку людини, адже нові утворення ґрунтуються на основі зафіксованих здобутків. Завдяки пам'яті відбувається становлення особистісної ідентичності, усвідомлюється її єдність і цілісність, а людина набуває потрібних для діяльності знань, умінь та навичок.

Пам'ять молодших школярів відіграє важливу роль у засвоєнні навчального матеріалу, оволодінні новим соціальним досвідом: знаннями, уміннями, навичками. Відбувається зміна співвідношення між різними видами пам'яті порівняно з дошкільним віком. Зростає значення довірливої й словесно-логічної пам'яті. У молодшому шкільному віці виникає загроза неправильного використання пам'яті, яка особливо негативно позначається на подальших етапах навчання. Намагаючись запам'ятати якомога більший обсяг матеріалу, учень послаблює роботу над його осмисленням, спирається на механічне запам'ятовування. Психологу потрібно забезпечити усвідомлення і виконання дітьми правила: запам'ятовувати тільки після того, як зрозумів. У процесі осмислення матеріалу, відбувається мимовільне запам'ятовування, яке зберігає своє важливе значення. Розуміння навчального матеріалу слугує основою розвитку словесно-логічної пам'яті, як новоутворення психіки молодшого школяра, що тісно пов'язане із теоретичним мисленням [1].

Мислення – це психічний процес відображення об'єктивної реальності, який є вищим ступенем людською пізнання. Пізнавальна діяльність починається з відчуттів та сприймань, а потім може перейти в мислення. Мислені процеси молодшого школяра

спрямовуються не лише на пізнання предметів і явищ навколишньої дійсності, а виникає здатність дитини до аналізу своїх розумових процесів – рефлексія. У період від 6 до 11 років мислення дитини досягає стадії конкретних операцій і стає все більш схожим на мислення дорослих [4].

Увага – це спрямованість і зосередження свідомості на певному реальному чи ідеальному об'єкті, що передбачає підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної або рухової активності індивіда. Увага молодшого школяра ще значною мірою мимовільна, але все більшого значення набуває довільна. Учень може зосереджуватись на тому, що говорить вчитель, показує у підручнику, на дошці. Водночас, стійкість довільної уваги незначна, і тому вчитель повинен спиратись на мимовільну увагу учня, використовуючи значну кількість наочності.

Отже, пам'ять, мислення, увага молодшого школяра вже набувають самостійності – дитина навчається володіти спеціальними діями, які дають можливість зосередитися на навчальній діяльності, зберегти в пам'яті побачене чи почуте, уявити собі децю, що виходить за рамки сприйнятого раніше. Якщо в дошкільному віці ігрова діяльність сама сприяла кількісним змінам у розвитку довільності (зростання довільності, яка виявляється у зосередженості і стійкості уваги, довготривалості збереження образів у пам'яті), то в молодшому шкільному віці навчальна діяльність вимагає від дитини присвоєння спеціальних дій, завдяки яким увага, пам'ять, мислення набувають вираженого довільного характеру[2].

Отже, психолог при роботі з пізнавальною сферою молодших школярів має допомогти учням у розвитку психічних процесів для кращого засвоєння навчального матеріалу та успішного навчання. Також слід більше використовувати вправи, які б розвивали психічні процеси у молодших школярів.

Джерела:

1. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
2. Павелків, Роман Володимирович. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Кондор, 2011. – 468 с.
3. Савчин М. В. Вікова психологія: Навч посіб [для студ. вищ. навч. закл.] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2006. – 359 с.
4. Сергєєнкова О.П. Педагогічна психологія Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 168 с.

Притика Надія. Принцип «зеленого» підкреслення

Дуже часто вчителі, а також викладачі вишів в своїй діяльності фокусують свою увагу на тому, що учні чи студенти роблять погано, забуваючи, що потрібно концентруватися на тому, що в дітей виходить добре. Нещодавно я прочитала дуже цікаву статтю яка надихнула мене на роздуми про сучасну освіту і її вплив на формування особистості зрілої людини.

Дуже часто великі відкриття у історії роблять прості люди. Вони без зайвих теорій, просто намагаються добре прожити своє життя і добросовісно виховати своїх дітей. Я хочу розповісти вам про одну матір яка можливо навіть не здогадується яке відкриття вона зробила для освіти і навіть більше того для науки. Її дочка практично не ходила до школи раннього розвитку . Отож мама сама займалася її розвитком. Коли вони тренували руку перед школою геть увесь зошит був обведений зеленою пастою. Вона не підкреслювала їй червоним кольором помилки, а виділяла зеленим ті літери й гачечки, які виходили в неї добре. Дівчинка це дуже любила і завжди після кожного рядка просила: “Мам, яка вийшла краще за всі?”. І так раділа, коли їй обводили кращу букву зі словами: “Ідеально!”.

У чому різниця між підходами? Мабуть ви вже зрозуміли.

У першому випадку концентруємося на помилках. Що відклалося у вашій пам'яті? Правильно, ті букви, які написані кострубато, те, що неправильно. Чи побачили ви за цими червоними підкресленнями ідеально написані літери? Ні! Хочемо ми чи ні, але підсвідомо ми запам'ятовуємо те, що виділено.

У другому випадку ми концентруємося на тому, що зроблено правильно! Ми отримуємо зовсім інші емоції, інше сприйняття. Хочемо ми чи ні, але підсвідомо ми прагнемо повторити те, що було ідеальним! Це зовсім інша внутрішня мотивація – не прагнення уникнути помилки, а прагнення зробити добре! Впроваджуючи принцип “зеленого підкреслення” з донькою, мати побачила, що навіть якщо вона не вказує їй на помилки, вони поступово зникають самі собою, тому що вона прагне зробити відмінно сама, по своїй добрій волі!

Ми з дитинства звикаємо концентруватися на недоліках, на тому, що неправильно, на тому, що нам здається поганим. Нас привчали до цього в школі за допомогою червоного підкреслення

нас привчали до цього, коли частіше робили зауваження за те, що зроблено неправильно, ніж хвалили за те, що ми зробили добре. З 20 написаних в ряд гачків підкреслений був тільки один. Тобто 19 були написані добре, а 1 – неідеально. Чому ж ми сконцентровані на цьому одному?

Цей принцип залишає відбиток на все наше життя. Ми старанно виділяємо наші помилки і не помічаємо того що зробили добре, більше того за помилками ми не помічаємо справді талановиті обличчя людей, які старанно працюють над собою. Постійно вказуючи їм на їхні помилки ми блокуємо їх розвиток, пригнічуємо їх мотивацію, вбиваємо їхню віру у себе та свої можливості.

Проходячи різні вікові етапи ми і надалі тримаємо в кишені ручку з червоною пастою і вже виділяємо не лише «зошит свого життя», а й «зошити» інших.

У житті подружжя часто відбувається те ж саме. Чоловік може володіти 19 відмінними якостями, але сварка відбудеться через ту одну, яку ви виділили червоним для себе. Ось ця звичка (виділяти червоним погане), яку ми вигострюємо з самого дитинства і яку неможливо викоринити з нашої свідомості в дорослому віці, і стає найчастішою причиною розлучень в сім'ї!

Ставши керівником ми також вказуємо нашим підлеглим на їх помилки. І дуже рідко використовуємо метод похвали, тому що звикли виділяти те, що зроблено погано. На чому фокусуємося, те і розвивається. На що спрямована увага, те і збільшується.

На мою думку у нашій системі освіти найперше потрібно зробити найпростішу річ – змінити «червоне підкреслення» на «зелене» тим самим змінюючи свідомість майбутніх поколінь. Ми як психологи знаємо, що все починається з дитинства. Усі наші звички, схильності, стереотипи ми переносимо у доросле життя і не всі вони є для нас корисними.

Видатний педагог-гуманіст В.О. Сухомлинський вважав, що виховання — це творення щастя кожного вихованця. «Виховання полягає в тому, щоб уміло, розумно, мудро, тонко, сердечно торкнутися до кожної із тисячі граней, знайти ту, яка, якщо її як алмаз шліфувати, засяє неповторним сяйвом людського таланту, а це сяйво принесе людині особисте щастя. Відкрити в кожній людині її, тільки її неповторну грань — у цьому полягає мистецтво виховання» [1].

Ці слова є кращим підтвердженням того, що наша освіта повинна опиратися на позитивні сторони індивіда і розвивати їх.

Також інший вчений Ш.А. Амонашвілі наголошує на гуманному ставленні до дитини. На його думку до виховання дітей слід підходити з оптимістичною гіпотезою, ставиться до них як до самостійних суб'єктів, які здатні удосконалюватися за власним бажанням і вільним вибором. Тобто, у кожної дитини у вчинках є особистісний сенс. Тобто мета вчителя знайти, підтримати, розвинути у людини і закласти у неї механізми самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання та інші, необхідні для становлення самобутньої особистості. А також для формування діалогічної і безпечної взаємодії з людьми, природою, культурою, цивілізацією.

Сучасна наукова думка України пропонує педагогіку і психологію життєдіяльності, яка наголошує: «Ставтесь до дитинства серйозно! У житті немає чернеток і пауз, немає підготовчих періодів. У кожний конкретний момент свого життя дитина або реалізує, стверджує, або заперечує сама себе!» [2].

Джерела:

1. Педагогический альманах: Свободное воспитание. Вып. 3. — М.: 1993.
2. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навчально-методичний посібник / Ред. рада: В.М. Доній (голова), Г.М. Несен (заст. голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков (наук, ред.) та ін. — К., 2006.-792с. — С. 125.
3. Інтернет джерела: За матеріалами статті Тетяни Іванко: plastovabanka.org.ua

Проць Любов, Петринич Олена. Врахування статі та гендеру у виборі професії

Відмінності в поведінці чоловіків і жінок слід шукати не тільки в біологічних відмінностях, в тому числі гормональних, центрально-нервових, морфологічних, а й у впливі психологічних і соціальних установок суспільства. Хоча як би не впливало суспільство на формування поведінки людей різної статі, першоджерела цих відмінностей треба шукати в біологічній призначеності чоловіків і жінок.

Кожна здорова особистість відображає і засвоює традиційне розрізнення типово чоловічої і жіночої поведінки як, відповідно, домінуючої та другорядної. Адже індивід народжується не тільки індивідом певної статі, а взагалі особистістю, живою істотою, яка «приречена» на взаємодію зі світом. У цій взаємодії вона повинна займати певне місце, якимось впливати на оточуючий світ. Особистість одночасно опановує середовище, підпорядковує його собі і сама піддається його впливам.

Вітчизняних вчених питання про статеві відмінності в психічній сфері цікавило до недавнього часу мало, незважаючи на те що ще в 1960-х рр.. його поставив Б. Г. Ананьєв зі своїми учнями, а пізніше в соціології – С. І. Кон. В даний час статеві відмінності стали вивчати досить інтенсивно, але, в основному, в рамках гендерної психології.

Сучасний етап дослідження гендерних відмінностей набирає великих обертів, вони займають своє законне місце в освітніх та громадських проектах в усьому світі. Аналізуючи типові гендерні властивості, дослідники стверджують, що в уявленнях молодого покоління, психологія чоловіка лишається орієнтована переважно на виконання професійних, соціальних ролей, тобто на предметно-інструментальну діяльність у колі людських контактів, а жінки – на сімейні, побутові ролі, на емоційно-регулюючу діяльність. Таким чином, зазначені якості умовно об'єднуються у групи ділових, комунікативних якостей, особливостей ставлення до себе, зовнішні дані. Воля, інтелект, самовпевненість, – ці характеристики більше притаманні чоловічому характеру; жінкам притаманні більш комунікативні, моральні та соціально-перцептивні якості.

Чоловіки та жінки мають масу відмінностей у емоційній та інтелектуальній сферах, здібностях, інтересах, хобі, особливостях спілкування, самооцінки, поведінки, ставлення до навчання тощо. Ще з малечку помітно, що хлопців і дівчаток цікавлять різні предмети, фігури, речі, кольори, надалі сюжети ігор тощо. Вірогідно є певні психологічні особливості, які у майбутньому можуть повпливати на вибір професійної діяльності.

Українські науковці Т. Говорун і О. Кікінежді тлумачать гендер як соціально-психологічну характеристику, набуту у процесі соціалізації, яка формує людину як чоловіка чи жінку і значною мірою визначається особливостями культури, традицій, вихованням та соціальними очікуваннями [3].

Фемінність і маскулінність, як компоненти гендерної, ідентичністю вважаються дуже істотними характеристиками особистості, що визначають гендерні особливості особистості, вважаються ознаками мужності чи жіночності. Розглянемо це детальніше.

Маскулінність і фемінність – це властивості, що традиційно вважаються чоловічими або жіночими, певними психологічними характеристиками особистості, які визначають відповідність власній психологічній статі, гендерним ролям та стереотипам, формам поведінки, стилям і способу життя, а також особливості самореалізації, формування цінностей, установок, світоглядних

позицій. Маскулінність і фемінність втілюють також певний статевий символізм, пов'язаний з буденним абсолютизуванням психофізіологічних і соціальних відмінностей статей, ототожнюючи чоловіче з активно-творчим, соціальним, жіноче – з пасивно-репродуктивним, природним [1].

Поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині (незалежно від її статі) отримало назву андрогінність.

Андрогінність – система властивостей особистості, характеристик поведінки, можливостей і сподівань, пов'язаних із поєднанням в індивіді маскулінних і фемінних рис [1].

У психології особистості андрогінія розглядається як особистісна характеристика, не пов'язана з порушеннями статевого розвитку або статевої орієнтації. Розвинута андрогінія в людини, незалежно від її статі, передбачає багатий арсенал і гнучкість її ролі поведінки, високі соціально-адаптивні здібності й інші важливі якості.

Аналіз відмінностей чоловіків та жінок наводить багато фактів: дівчатка перевершують хлопчиків у вербальних здібностях; хлопчики відрізняються більшою агресивністю, а також математичними і візуально-просторовими здібностями. Крім того, виявлені у жінок більш високі показники, пов'язані з лінгвістичними функціями, пам'яттю, аналітичними здібностями і тонким ручним маніпулюванням, можна зв'язати з більшою відносною активністю лівої півкулі їх мозку. Навпаки, творчі художні здібності і можливість упевнено орієнтуватися в просторових координатах помітно кращі у чоловіків. Певно, вони зобов'язані цими перевагами правій півкулі свого мозку.

Статеві відмінності в професійній спрямованості помітні вже на ранніх етапах розвитку дітей. Навіть у віці 24 тижнів, коли вплив середовища ще ледь помітно, у дівчаток набагато вищий інтерес до фотографій людського обличчя, ніж до предметів. Хлопчики ж цього віку проявляють більший інтерес до геометричних фігур, ніж до облич. У трудовій діяльності дівчаткам цікавим є господарсько-побутова праця, шиття; хлопчики ж віддають перевагу роботі з деревом, конструктивну діяльність.

Хлопчики очікують, що їх професія буде цікавою, перспективною, приведе до успіху. Добре оплачувана згадується рідко. Дівчатка ж сподіваються, що професія принесе хороший дохід, успіх, буде цікава. Слід зазначити, що можливість високих заробітків за обраною спеціальністю враховується дівчатками

набагато частіше, ніж хлопчиками, що йде врозріз з традиційним чином чоловіка як «добувача».

Керуватися при виборі професії дівчатка будуть своїми знаннями і доходом, а хлопчики – своїми інтересами і перевагами даної спеціальності (при цьому не береться до уваги, що переваги пов'язані не з професією, а з конкретною посадою).

У дослідженні взяли участь 50 студентів (25 юнаків та 25 дівчат) віком від 18 до 20 років. Результати методики С. Бем виявили, що для чоловічої статі у дослідженні характерним виявились яскраво виражена маскуліність у 14%, маскуліність у 46%, андрогінність у 32%, фемінність у 8% та яскраво виражена фемінність не була виявлена зовсім.

Для жіночої статі у дослідженні характерним виявились яскраво виражена маскуліність не виявлена, маскуліність у 14%, андрогінність у 46%, фемінність у 32% та яскраво виражена фемінність у 8%.

В дослідженні «Хто Я?» на перші місця серед дівчат обиралась особистісна ідентичність, фемінність у 35% осіб, маскуліність 15%. Соціальна ідентичність виявлена у сімейних ролях 23%, у професійних ролях 17%.

Серед хлопців на перші місця у переліку було поставлено особистісну ідентичність, маскуліність 30%, фемінність 20%. Соціальна ідентичність виявлена у сімейних ролях 15%, професійних ролях 20%.

Опитувальник кар'єрних орієнтацій («Якорі кар'єри») дав змогу виявити схильність до певної орієнтації у кар'єрі у хлопців та дівчат. Констатуємо, що для хлопців більш характерними є такі види орієнтації як виклик (20%), підприємництво (20%) та автономія (16%), решта орієнтацій також проявляються але в меншій мірі. Для дівчат властивими є такі типи орієнтації як служіння (24%), інтеграція (20%) та стабільність (16%).

За допомогою методики Холланда виявлено типи особистості, що схильні до надавати перевагу певним типам професії. Для юнаків більш притаманно обирати підприємницький стиль 24%, реалістичний стиль 20%, в меншій мірі виявлено дослідницький та конвенційний. Для дівчат більш властиво обирати соціальний тип – 28% та артистичний 24%, в меншій мірі конвенційний та реалістичний. Отже, помітно, що стать визначає схильність до професійної діяльності підтверджена.

Джерела:

1. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 431с.
2. Берн Ш.М. Гендерная психология. – СПб., 2001. – 320 с.
3. Говорун Т.В. Кікінеджи О.М. Гендерна психологія: Навч. посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 246 с.
4. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 701с.
5. Палій А.А. Диференціальна психологія: навч. посіб. / А.А. Палій. – К.: Академвидав, 2010. – 432 с.
6. Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2003. – С.277-280.

Сажина Світлана. Аналіз європейської системи інклюзивної освіти

Міжнародні стандарти в галузі прав людини ґрунтуються на ідеї участі кожної особи в суспільному житті на засадах рівності й без дискримінації (ООН,1993). Поширення в Україні процесу інклюзивного навчання дітей з обмеженими можливостями фізичного та/або психічного здоров'я є не лише відображенням часу, але й представляє собою ще один крок до забезпечення повної реалізації прав дітей з особливими потребами на якісну освіту. Інклюзивна практика реалізує доступ до одержання освіти в загальноосвітньому закладі за місцем проживання та створення необхідних умов для успішного навчання для всіх без виключення дітей, незалежно від їх індивідуальних особливостей, психічних та фізичних можливостей.

Протягом останнього десятиліття вітчизняні науковці, зокрема В. Бондар, А.Колупаєва, Т. Євтухова, В. Ляшенко, І. Іванова, О. Столяренко, А. Шевчук, О.Савченко та інші присвячують свої праці дослідженням проблеми залучення дітей з особливими потребами до навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, їх реабілітації та соціалізації до суспільних норм [1, 2]. Значний вплив на розвиток системи спеціальних навчальних закладів, удосконалення їх структури, розробку методик ранньої діагностики психічного розвитку дітей мали праці психологів Л.Виготського, О.Венгер, О.Запорожця, О.Киричука, Г.Костюка, Б.Корсунської, С.Максименка, Н.Морозової, В.Синьова, П. Таланчука, В.Тарасун, М.Ярмаченка. В них обґрунтовано принципові положення щодо особливостей розвитку психічних процесів у дітей різного віку, ролі корекційного виховання у підготовці до шкільного навчання, механізмів формування їх соціально-комунікативної активності. В

дослідженнях вчених вивчалася історія становлення і розвитку окремих напрямків спеціальної освіти дітей шкільного віку з різними психофізичними порушеннями. Одночасно аналізувалася історія виникнення наукових поглядів на ті чи інші прояви аномального розвитку та засоби їх психолого–педагогічної корекції [9].

Філософія інклюзії базується на вірі в те, що кожна людина з вадою має отримати освіту і житлові умови, які б якомога ближче відповідали нормальним. Вона передбачає істотні зміни в культурі, політиці та практичній діяльності шкіл. Одним із аспектів інклюзивної освіти є забезпечення ефективності навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітньому закладі. Увага зосереджується на соціалізації дітей цієї категорії та якості навчання. Діти з особливими потребами стають частиною нашого життя, вони включаються в загальноосвітні школи, оточення, спільноти. До них ставляться як до рівних і як таких, що заслуговують на повагу і сприйняття їх такими, як вони є. Це те право, яким всі ми користуємось як члени суспільства.

Особливої актуальності проблема впровадження інклюзивної освіти набуває саме зараз, коли наша держава стоїть на порозі Європейської інтеграції. Адже одним з критеріїв високорозвиненої європейської країни є те, як вона ставиться до людей з особливими потребами, забезпечення достойного рівня життя членів суспільства, які потребують посиленої уваги з боку державних інституцій. Тому велику роль відіграє запозичення досвіду інклюзивного життя та, зокрема, освіти, тих європейських країн, в яких ставлення до своїх громадян з обмеженими можливостями набуло високого рівня.

Західноєвропейські системи загальної середньої освіти, незважаючи на різноманітність типів і рівнів навчальних закладів, які опікуються освітою, в тому числі й школярів з особливими освітніми потребами, є ключовими елементами сучасної європейської моделі соціального устрою, яка виявляється привабливою для країн, що позбулися тоталітарних режимів, наразі й для України, з огляду на завдання та перспективи розв'язання назрілих педагогічних і соціальних проблем. В передових країнах Західної Європи, починаючи з 70-х років ХХ ст. відбувалася перебудова спеціальної освіти. Зокрема, інтегроване та інклюзивне навчання дітей з особливостями розвитку визначено як основну форму здобуття освіти неповносправними. Так, серед європейських країн Італія посідає чільне місце у впровадженні ідей інтегрованого та інклюзивного навчання, оскільки однією з перших визнала

інтегративне та інклюзивне навчання найприйнятнішою для неповносправних дітей формою здобуття освіти. Дані, які наводить відомий італійський дослідник В. Vanathy, свідчать, що нині в країні понад 90% дітей з особливостями психофізичного розвитку здобувають освіту в закладах загального типу. В освітніх департаментах провінцій країни функціонують консультативні служби, до складу яких входять різнопрофільні фахівці, адміністратори шкіл, працівники управлінь освіти, представники громадських організацій, за необхідності долучаються спеціалісти служб охорони здоров'я [4]. Співробітники цих служб організують інклюзивне навчання, діагностуючи дітей і визначаючи їхні потреби, надають консультативну та навчально-методичну допомогу педагогам і шкільній адміністрації. У масових муніципальних закладах (і в дошкільних, і в шкільних) працюють асистенти вчителів, які надають допомогу школярам з обмеженими можливостями здоров'я та разом з педагогом класу відповідають за успішність учнів з особливими потребами. Асистенти вчителів спільно з педагогом складають індивідуальні навчальні плани для кожного учня з особливостями психофізичного розвитку з урахуванням його навчальних потреб, в т. ч. з корекційно-реабілітаційної допомоги, яка в окремих випадках надається поза межами школи – в центрах медико-соціальної реабілітації. Корисним видається досвід й іншої європейської держави – Австрії. На сьогодні у спеціальних закладах країни навчаються лише діти зі значними порушеннями слуху, зору та інтелекту.

В освітній системі Австрії функціонують центри спеціальної освіти, які несуть відповідальність за навчання дітей з особливими потребами в масових загальноосвітніх закладах і координують роботу всіх фахівців, залучених до цього процесу. Спеціалісти цих центрів діагностують дітей, консультують вчителів, надають навчально-методичну допомогу спеціальним педагогам і батькам учнів з порушеннями розвитку, проводять семінари та тренінги з підвищення кваліфікації, співпрацюють з адміністративними місцевими службами, медичними центрами тощо. Психолого-педагогічну підтримку, в тому числі і певні корекційно-реабілітаційні послуги, учням з особливими потребами у школах надають спеціальні педагоги, які, переважно, є штатними працівниками цих закладів. Спеціальні педагоги мають функціональні обов'язки, які визначаються потребами школярів з обмеженими можливостями здоров'я. Ці фахівці можуть бути асистентами вчителів, зокрема учителів-предметників,

консультантами педагогів і батьків. У класі на них покладається відповідальність за навчання учнів з особливостями розвитку, яка поділяється разом з учителем класу. Тимчасову підтримку учням з особливими потребами можуть надавати профільні фахівці з медичних і медико-соціальних закладів.

Цікавий досвід навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку має Бельгія. Ще в 1960 р. «Законом про освіту» було визначено необхідність створення служб психолого-медико-соціального супроводу, які б вирішували проблеми вибору освітнього маршруту дітей з особливостями психофізичного розвитку. Саме ці служби визначають майбутнє перебування дитини у спеціальних установах, де здобувають освіту 4% усіх дітей шкільного віку. У Бельгії функціонують 8 типів спеціальних закладів: для дітей з легким ступенем розумової відсталості, з середнім і важким, з емоційно-вольовими порушеннями та розладами поведінки, з фізичними розладами, з порушеннями зору та слуху, із соматичними захворюваннями, з труднощами у навчанні. Після проходження дітьми з порушеннями розвитку ретельного психолого-медико-соціально-педагогічного обстеження, яке відбувається в ПМС-центрах (психолого-медико-соціальних центрах), складається загальний висновок і надаються рекомендації стосовно майбутнього навчання дитини. Батьки (опікуни) дитини беруть активну участь в обговоренні результатів та ухваленні кінцевого рішення щодо вибору освітнього закладу – масового чи спеціального. ПМС-центри функціонують у системі масової та спеціальної освіти. Їх робота зосереджена на наданні допомоги школам, батькам і дітям з особливими освітніми потребами. Допомога спеціалістів ПМС-центрів школам полягає у визначенні освітнього маршруту дитини з особливими потребами (переведення її з одного закладу до іншого, з нижчого освітнього рівня на вищий), у складанні індивідуальних планів навчання, у проведенні корекційної роботи тощо. Фахівці ПМС-центрів вичерпно інформують батьків щодо надання освітніх, медичних і соціальних послуг дітям з особливостями розвитку в системі спеціальної та загальної освіти, допомагають у прийнятті рішень стосовно перебування їхньої дитини в тому чи іншому навчальному закладі, допомагають в одержанні різних видів медичної та соціальної допомоги. Дітей, які потребують професійної допомоги, спеціалісти ПМС-центру ретельно обстежують і вивчають, надають їм консультації, проводять розвивально-корекційні заняття тощо [4].

Свій шлях у проведенні кардинальних освітніх реформ пройшла й Голландія. Цю країну з-поміж інших європейських держав вирізняє своєрідність розвитку системи спеціальної освіти. Її поступ характеризується логікою побудови і відсутністю неапробованих варіантів навчання. Наразі в Голландії у системі спеціальної освіти функціонують спеціальні заклади для глухих і слабочуючих дітей, для дітей з важкими порушеннями мовлення, зору, порушеннями опорно-рухового апарату, хронічними захворюваннями, легкою та тяжкою розумовою відсталістю, порушеннями поведінки, з проблемами в навчанні, з комплексними дефектами. 70% від загальної кількості школярів, які перебувають в системі спеціальної освіти – це діти з розумовою відсталістю та труднощами у навчанні. Нині ситуація в системі освіти Голландії характеризується регіональною різноваріантністю надання освітніх послуг дітям з особливостями психофізичного розвитку. Батькам надається право вибору освітнього закладу для своєї дитини, однак, відбувається це після ретельного обстеження дитини спеціалістами та визначення її соціальних і навчальних потреб. Голландська система освіти зазнала докорінного реформування, що привело до паралельного та повноправного функціонування різних типів навчальних закладів (спеціальних і масових) в єдиній системі. Відповідно, основною моделлю надання психолого-педагогічної допомоги дітям з особливими потребами є підтримка з боку функціонуючих спеціальних закладів [4]. Саме фахівці спеціальних навчальних закладів виступають основними консультантами-помічниками в наданні спеціальної допомоги як учням з особливими потребами, так і вчителям масових шкіл, котрі їх навчають. За наявності у масовій школі значної кількості дітей, які потребують особливої уваги, у штат навчального закладу зараховується спеціальний педагог, який опікується учнями з особливими потребами, надає консультативну допомогу їхнім батькам і вчителям.

Заслугове на увагу й досвід інклюзивного навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку у Швеції. Принагідно зазначити, що з 1995 р. у країні функціонує лише чотири типи спеціальних шкіл: для дітей з помірною розумовою відсталістю, з легкою розумовою відсталістю, з труднощами в навчанні та для дітей з комплексними порушеннями. Сучасні тенденції у шведській освіті визначають курс на повне розформування спеціальних шкіл і створення на їх базі ресурсних центрів. Шведська модель психолого-педагогічного та медико-соціального супроводу дітей з особливими

освітніми потребами передбачає використання спеціальної допомоги як позашкільних служб, так і фахівців, які працюють за угодами в навчальних закладах, зокрема, асистентів педагога. В усіх територіальних округах країни функціонують Центри дитячої реабілітації, співробітники яких надають необхідну допомогу дітям з обмеженими можливостями. Саме ці фахівці входять до основного складу групи спеціалістів, які визначають освітній маршрут дитини з особливими потребами, розробляючи індивідуальні навчальні програми з наданням відповідних реабілітаційно-корекційних послуг, хоча основне навантаження, як і відповідальність за навчання, покладена на вчителя-класовода. Шведське Агентство Спеціальної Освіти, підпорядковане Міністерству освіти країни, відповідальне за надання підтримки сім'ям дітей з особливостями розвитку та освітнім закладам, де вони навчаються. Радники цих агентств опікуються дітьми з особливими освітніми потребами, допомагаючи муніципальним органам влади забезпечити всі умови для навчання таких школярів, враховуючи проведення курсів підвищення кваліфікації педагогів та асистентів педагогів, батьків та всіх фахівців, які задіяні в цьому процесі.

У вирішенні питань психолого-педагогічного супроводу учнів з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання Німеччину з-поміж інших європейських країн вирізняє варіативність його організації, що зумовлена відмінностями у законодавстві Земель. В окремих Землях освітні нормативно-правові акти передбачають, що школи можуть мати у своєму штаті спеціальних педагогів і фахівців, які надають допомогу дітям з особливими потребами. В окремих випадках спеціальні педагоги виконують функції асистента вчителя, співпрацюючи з педагогами класу. Психолого-педагогічний супровід забезпечується педагогічними центрами, які функціонують у кожному регіоні, хоча форми організації роботи можуть бути різні. Центри надають різнопланову допомогу школярам з особливими освітніми потребами, проводять з ними профорієнтаційну роботу, координують діяльність різнопрофільних фахівців, консультують батьків і вчителів масових та спеціальних шкіл тощо. Окрім центрів підтримку учням з особливими потребами надають служби, що функціонують поза межами шкіл і фінансуються органами місцевого самоврядування. Це – медико-соціальні служби, ресурсні центри, реабілітаційні заклади тощо. Нині у Німеччині, паралельно із системою спеціальних освітніх установ, де перебувають діти, переважно, зі складними порушеннями, функціонують заклади інклюзивного навчання [4].

Аналіз досвіду навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку у країнах Європи свідчить, що у переважній більшості з них інклюзивне навчання є основною формою здобуття освіти людьми з обмеженими можливостями. Однак, варто зазначити, що діти з особливими освітніми потребами мають змогу здобувати освіту і в спеціальних навчальних закладах, і в закладах масового типу.

Розвиток і функціонування системи спеціальної освіти в державі, завжди вважалися проявом турботи про дітей з особливими освітніми потребами. Однак, у більшості розвинених країн світу таке бачення системи освіти дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, почало поступово змінюватися. Знання про потреби таких дітей, педагогічний досвід роботи з ними, відповідно обладнані приміщення й досі мають велике значення, проте, сегрегація учнів наразі розглядається як неприйнятна і така, що порушує право дитини на освіту. Загальне бачення цього питання полягає в тому, що переважна більшість дітей, які потребують корекції або розумового розвитку, повинна мати можливість навчатися разом зі своїми однолітками у звичайних умовах. Одним із результатів такого підходу вважається створення єдиної освітньої системи, яка охоплюватиме учнів різних категорій.

Освіта дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, ґрунтується на принципах вираженої педагогіки, дієвість яких неодноразово підтверджувалась і використання яких приносило користь усім дітям. Ці принципи передбачають, що відмінності між людьми є природним явищем і навчання слід відповідним чином адаптувати до потреб дітей, а не «підганяти» під сталі погляди щодо організації та характеру навчального процесу [9].

Виважена педагогіка, орієнтована на потреби дітей і може допомогти уникнути безцільних витрат ресурсів і краху надій, до чого надто часто призводить низький рівень навчання та шаблонність усталених підходів в освіті. Окрім цього, школи, які приділяють увагу дітям, які потребують корекції фізичного або розумового розвитку, є тренувальним майданчиком для суспільства, орієнтованого на задоволення потреб усіх своїх громадян.

Досвід багатьох країн свідчить, що інтеграція дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, найкраще відбувається в школах, які приймають на навчання усіх дітей певного району чи громади без будь-яких обмежень. Саме в таких умовах

діти, які потребують корекції фізичного або розумового розвитку, можуть досягти найвищих результатів в освіті та соціальній інтеграції.

Джерела:

1. Колупаєва А.А., Данілавичюте Е.А., Литовченко С.В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі. – К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2012.
2. Особливості роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. Вісник №4 НДЛ інклюзивної освіти. / Упорядники: Л.О.Савчук, І.В.Юхимець. – Рівне: РОІППО, 2013. – 53 с.
3. Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник / за заг. ред. А.А. Колупаєвої. – К: «А.С.К.», 2012. – 308 с.
4. Колупаєва А.А. Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи / А.А. Колупаєва. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: Монографія. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 458 с.
5. Колупаєва А.А. Проблеми спеціальної освіти дітей з особливими потребами в Україні. // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: 36. наукових праць. – К.: Університет "Україна", 2004. – 448 с.
6. <http://doshkilla.blogspot.com/2012/03/blog-post.html>
7. <http://referatus.com.ua/pedagogika-vihovannya/yuhimenko-uo-analiz-gotovnosti-zakladiv-osviti-do/>
8. http://ussf.kiev.ua/ie_experience_implementing/
9. http://slovyanochka.at.ua/publ/inkluzivna_osvita_v_konteksti_realij_sogodennja/1-1-0-53

Штойко Марта.

Уроки з елементами тренінгу для розвитку уяви, навичок самопрезентації, емпатії в спілкуванні

Урок з елементами тренінгу на тему: «Розвиток навичок самопрезентації».

Мета: ознайомлення учнів з таким поняттям як самопрезентація; формування в них первинних навичок до самоаналізу; розвиток вміння спілкуватися, підтримувати з людьми добрі відносини.

Цільова група: учні 9 класу. Тривалість: 45 хв.

Література:

1. Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів. – Х.: Вид. група: «Основа», 2009.

2. Чиренко Н. Ята інші. Години спілкування для підлітків. К.: Шкільний Світ, 2013.

3. Психологический тренинг с подростками. / Л. Ф. Анн.- СПб.: Питер, 2003.

Хід уроку.

I. Вступна частина

Інформаційне повідомлення (2 хв.)

Доброго дня. Тема нашого уроку: «Розвиток навичок самопрезентації».

Самопрезентація – це представлення себе співрозмовникам або аудиторії. Де б ми не перебували, ми постійно себе презентуємо – здебільшого несвідомо. Оцінюючи нашу зовнішність, жести, настрій стиль і тембр мовлення про нас формують певну думку.

На сьогоднішньому занятті ми будемо виконувати вправи, які допоможуть вам краще зрозуміти себе, свої сильні і слабкі сторони.

Правила роботи в групі (3 хв.)

Мета. Організація заняття.

Правила роботи в групі:

- Все, що відбувається в групі, повинне бути таємницею для сторонніх.
- Дотримуватись правила взаємної поваги і терпимості до інших осіб.
- Не оцінювати інших.
- Не давати порад, що повинні робити інші, а чого не повинні.
- Говорити "до людини", а не "про людину".
- Говорити від себе, використовуючи "Я-речення".
- Називати учасників по імені.

II. Основна частина.

Вправа «Хто я?» (10 хв.). Учасникам роздають папір і ручки. Аркуш паперу розділений вертикальною рисою навпіл. Учням пропонують написати в лівій частині в стовпчик десять відповідей на питання « Хто я?», а в правій - написати в стовчик десять відповідей на питання «Який я?». Після виконання завдання кожен учасник зачитує свої відповіді. Інші учасники можуть при цьому ставити запитання , спрямовані на розуміння даних відповідей.

Вправа « Подарунок» (5 хв.). Інструкція: всі ми знаємо, що для того щоб примножити щось - потрібно спочатку вкласти. Зараз я вам пропоную гру, за умовами якої ви маєте поділитись своїми добрими рисами з друзями і, натомість, одержати від них якусь в подарунок. Для цього напишіть в «листі» свою найкращу, на вашу думку, рису і подаруйте його вашому другу або сусіду по парті.

Обговорення.

Питання, на які (при бажанні) відповідають учні під час обговорення, можуть бути такими:

- Чи важко було мені виконувати цю вправу?
- Яка мета даної вправи?
- Що нового я відкрив для себе?

- Які почуття викликає в мене виконання вправи?

Вправа «Аукціон» (10 хв.). Дана вправа сприяє формуванню вміння аналізувати власні особливості, підвищенню самооцінки.

Кожен учасник, по черзі, виставляє на «аукціоні» свою негативну рису. При цьому він має подати її в такому світлі, щоб інші учасники захотіли її купити.

Обговорення.

Питання, на які (при бажанні) відповідають учні під час обговорення, можуть бути такими:

- Чи важко було мені виконувати цю вправу?
- Яка мета даної вправи?
- Що нового я відкрив для себе?
- Які почуття викликає в мене виконання вправи?

Вправа «Якби я був...» (10 хв.). Ця гра-первтілення сприяє саморозкриттю. Учні вчаться змінювати себе, керувати своїм настроєм.

Кожен школяр повинен вибрати собі якусь річ (парасолька, лампа, вазон та ін.) і поринути в її світ, уявити себе цією річчю, відчувати її характер. Від імені цієї речі він починає розповідь про те, що її оточує, як вона живе, що відчуває, про її турботи, пристрасті, минуле й майбутнє.

III. Заключна частина.

7. Рефлексія (3 хв.)

- На сьогоднішньому тренінгу я....

8. Етюд «Посмішка по колу» (2 хв)

Учасники стоять колом. Кожен з них по-черзі, посміхаючись, символічно передає посмішку в руки наступному учаснику.

Урок з елементами тренінгу на тему: «Мрія як особливий вид уяви».

Мета: максимально – сприяти психічному й особистісному розвитку кожної дитини; допомогти учням розкрити свій життєтворчий потенціал; розвивати пізнавальні і творчі здібності учнів, навички спілкування у навчально-ігровій діяльності.

Обладнання: папір, стікери, маркери, фломастери

Цільова група: учні 10 класу

Тривалість: 90 хв.

Література:

1. Партико, Т. Б. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Т. Б. Партико. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008.

2. Тренінгова робота з підлітками / Упор. О.А. Возіянова, К.М. Бабенко. — К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2012.

3. Чиренко Н. Я та інші. Години спілкування для підлітків. – К.: Шкільний Світ, 2013.

4. Літковська О.В. 100 притч для тих хто вчить, і тих хто вчиться. К.: Шкільний Світ, 2012.

Хід уроку.

I. Вступна частина

Доброго дня! Я рада привітати вас на тренінгу, який пройде під назвою «Мрія як особливий вид уяви».

Правила роботи в групі (2 хв.).

Мета. Організація заняття.

Правила роботи в групі

- Все, що відбувається в групі, повинне бути таємницею для сторонніх
- Дотримуватись правила взаємної поваги і терпимості до інших осіб.
- Не оцінювати інших.
- Не давати порад, що повинні робити інші, а чого не повинні..
- Говорити "до людини", а не "про людину".
- Говорити від себе, використовуючи "Я-речення".
- Називати учасників по імені.

Очікування.

Вправа «Зоряне небо» (3хв.). Мета. Виявлення сподівань учасників, актуалізація концепції тренінгу.

Запишіть на стікерах зірочках різного кольору (залежно від настрою) свої очікування від заняття та розмістіть їх на «небі» (плакаті у вигляді неба).

II. Основна частина

Інформаційне повідомлення (10 хв.). Особливим видом уяви, який знаходить свій вияв у створенні образів бажаного майбутнього, є мрія. Мрія виникає тоді, коли людина не може протягом певного часу перейти безпосередньо до дій, спрямованих на задоволення її прагнень, потреб, інтересів.

У своїх мріях людина випереджає реальний хід подій, уявляє здійсненим те, чого вона прагне.

Мріяти означає створювати образи майбутнього, приємні для нас, образи того, що людина хотіла б здійснити, однак в даний момент не може. Існують реальні та нереальні мрії. У випадку реальних мрій людина повинна чітко уявляти собі зміст діяльності і шляхи досягнення мети. Реальні мрії завжди активні і є спонукальною силою, мотивом діяльності, результат якої з певних причин виявився відтермінованим. Для нереальної мрії характерний лише її зміст; шляхи ж реалізації мрії або відсутні, або неможливі.

Нереальні мрії практично невіддільні від марення і дають змогу компенсувати життєві проблеми людини в плані уяви.

Мрія відіграє дуже велику роль у житті людини. Особливо велике її значення у творчості, де мрія виступає спонукальною силою. Значна, але не завжди помітна роль мрії в практичній виробничій діяльності людини. Здійснена мрія викликає нову потребу, а нова потреба породжує нову мрію. Так забезпечується прогрес людства.

В ході нашого тренінгу у вас буде можливість поміркувати щодо своїх мрій і сподівань. Ми поговоримо про те, що допоможе вам здійснити свої мрії і що може стати на перешкоді. Мені хотілося б, щоб ви навчилися думати про своє майбутнє життя, про своє місце в цьому житті як про подорож до свободи, до реалізації своїх планів.

Притча про мрію. Один благородний чоловік помер і потрапив до раю. У раю він зустрів Бога. Бог з усмішкою привітав його, але чоловік звернувся до нього з докорами:

- Я все життя жив праведно, я нікого не образив, я важко працював! І все одно залишився бідним! Ти не дав мені нічого! У мене немає ні будинку, ні дружини, ні дітей! Як таке могло статися?

Бог простягнув йому руку й повів у глибину раю.

- Дивися! - Сказав Він. - Бачиш той добротний будинок? Це твій дім! Бачиш біля будинку стоїть красива жінка? Це твоя дружина: славна й працелюбна. Бачиш біля жінки грюють діти? Це твої діти! А знаєш, чому цього в тебе не було?

- Чому? - З боєм запитав праведник.

- Тому... - відповів Бог, - Тому...що ти навіть про це не мріяв...

Вправа «Полоса перешкод» (15 хв). Із числа учасників тренінгу обрати учня і запропонувати на деякий час вийти з приміщення. Діти стають в хаотичному порядку, створюючи тим самим перешкоди. Після цього зав'язати очі учню, що був за дверима, завести до класу і запропонувати пройти по класу не потрапляючи на перешкоди. Руки треба сховати за спину. Після невдалої спроби пройти свій шлях, спитайте у мандрівника, що б допомогло йому закінчити свій шлях без зіткнення.

На другому етапі мандрівнику пропонується пройти свій шлях з товаришем-помічником. Помічник акуратно наводить свого підопічного на одну з перешкод. Гра зупиняється.

На третьому етапі мандрівнику надається більш надійний помічник, з яким він продовжує свій шлях більш вдало.

Обговорення ситуації:

- Що символізує пов'язка на очах?
- Яке значення мають перешкоди?

- Чи зустрічаємо ми подібне в житті?
- Кого символізує перший помічник?
- Кого б ви обрали на роль помічника для себе?
- Що ти відчував під час подорожування?
- Які серйозні перешкоди можна зустріти на своєму шляху і як вони можуть змінити твоє життя?

Вправа « Подорож у майбутнє» (20 хв.). У своїй уяві учасники перегортають календар на десять років уперед. Кожен аркуш календаря – один рік. Учні намагаються уявити, що з ними відбувається, що змінюється з кожним роком. Опинившись у символічному майбутньому, кожен учасник дає інтерв'ю ведучому, відповідаючи на такі запитання:

- Чим ти займаєшся?
- Який твій сімейний стан?
- З ким ти живеш?
- Який твій зарібок?
- Як тобі вдалося цього домогтися?
- Хто тобі допомагав?

Основний акцент ведучий робить на засобах досягнення цілей, усвідомлюванні власних ресурсів. Після інтерв'ю учасники символічно повертаються в сьогоднішній день.

Вправа «Список з мріями» (25 хв). Інструкція: напишіть, будь-ласка, на аркуші паперу від 20 до 50 своїх бажань. Це буде список № 1.

Потім, виберіть зі списку бажань декілька особливо для вас важливих і запишіть у другий список. Це буде список ваших цілей, - список № 2 Пам'ятайте: чим коротший список цілей, тим швидше ви їх досягнете.

Далі напишіть третій список, - це буде список того, що ви вже досягли в житті, - список № 3. Подивіться уважніше на свою життя, шукайте тільки позитивне, не дивіться на негативи Ваших досягнень. У кожної людини є свої досягнення.

А тепер подумайте, які конкретні кроки потрібно зробити для досягнення ваших цілей? Що залежатиме лише від вас? Коли доведеться звернутися по допомогу?

Після того, як ви закінчите, я б вам порадила зберегти списки. Корисно буде, якщо ви час від часу будете дивитися на свій список цілей і думати наскільки ви до нього наблизилися .

III. Заключна частина

7. Рефлексія (5 хв.).

- На сьогоднішньому тренінгу я...

8. Очікування «Зірка мрій» (5 хв.).

Кожен учасник підходить до плакату із зірочками, називає свої емоції після заняття, повідомляє, чи справдилися очікування, і якщо справдилися, переклеює свою зірочку на землю. Таким чином, зірка, що впала, здійснює бажання учасника

9. Легенда «Щастя з глини» (5 хв). Бог зліпив із глини людину, і залишився в Нього невикористаний шматочок.

- Що ще тобі зліпити?- запитав Бог.

- Зліпи мені щастя, попросила людина.

Нічого не відповів Бог, тільки поклав людині в долоню решту глини.

Висновок. Ви – та людина, яку зліпив Бог. І це зараз у вашій долоні – шматочок глини, щоб зліпити своє щастя (або доліпити те, що вже є). Точніше не просто щастя, а все сповнене частям життя. Кожна людина творить своє життя самотужки. Але як? Своїми думками, почуттями, емоціями. А всі дії – це похідна від думок. Думка – універсальна форма енергії, її сила колосальна!

Урок з елементами тренінгу на тему: «Способи спілкування.

Розвиток комунікативних навичок. Емпатія. Рефлексія»

Мета: ознайомлення учнів з такими поняттями як спілкування, комунікація, емпатія, рефлексія, емпатійне слухання, рефлексивне слухання; розвиток вміння спілкуватися, конструктивно виражати свої думки і почуття, підтримувати з людьми добрі відносини.

Цільова група: учні 9 класу. Тривалість: 45 хв.

Література:

1. Філоненко М.М. Психологія спілкування. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2008.

2. Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів. – Х.: Вид. група: «Основа», 2009.

3. Психологический тренинг с подростками / Л. Ф. Анн. - СПб.: Питер, 2003.

4. Мерзлякова О.Л. Як не потрапити на гачок до маніпулятора: програма занять для молоді. – К.: Шкільний Світ, 2010.

Хід уроку.

I. Вступна частина

Доброго дня, учні. Сьогодні в нас тема уроку: «Способи спілкування. Розвиток комунікативних навичок. Емпатія. Рефлексія».

Для початку спробуємо трішки поспілкуватися.

Вправа «Інтерв'ю» (5 хв.). У кожного учня класу всі бажаючі по черзі беруть інтерв'ю, ставлячи такі запитання:

- Який колір улюблений?
- Які якості найбільше цінуює в людях?
- Які плани на майбутнє?
- Які книги найбільше подобаються?

Кожному учневі ставлять по 2-3 запитання. Відповідати слід у будь-якому ступені відвертості.

Правила роботи в групі (3 хв.)

Мета. Організація заняття.

Правила роботи в групі

- Все, що відбувається в групі, повинне бути таємницею для сторонніх
- Дотримуватись правила взаємної поваги і терпимості до інших осіб.
- Не оцінювати інших.
- Не давати порад, що повинні робити інші, а чого не повинні..
- Говорити "до людини", а не "про людину".
- Говорити від себе, використовуючи "Я-речення".
- Називати учасників по імені.

II. Основна частина

Інформаційне повідомлення (2 хв.). Спілкування – зв'язок між людьми, у процесі якого виникає психічний контакт, що проявляється в обміні інформацією, співпереживанні, взаєморозумінні, взаємному впливі.

За змістом спілкування може бути:

- Матеріальним: обмін предметами, продуктами діяльності;
- Когнітивним: обмін інформацією, знаннями;
- Мотиваційним: обмін інтересами, потребами, бажаннями;
- Емоційним: обмін емоціями, станами;
- Діяльним: обмін діями операціями, вміннями, навичками.

Спілкування людини реалізується певними засобами. Такими засобами є вербальні (словесні) і невербальні (міміка, пантоміміка, виражальні рухи тіла).

Вправа «Якості та вміння ефективного спілкування» (10 хв). Інструкція: напишіть будь-ласка від 5 до 10 якостей, які на вашу думку необхідні для ефективного спілкування. Для цього ви маєте 5 хвилин.

Хід роботи: після того як учні закінчать завдання, зачитують і разом вчителем систематизують написане.

Вправа «Розмова через скло» (10 хв). Всі учасники розбиваються на пари. Задається наступна ситуація: партнерів розділяє товсте скло(в автобусі, потязі), вони не чують один одного,

але в одного з них терміново виникла необхідність щось сказати іншому. Потрібно, не домоляючись з партнером про зміст розмови, спробувати передати через скло все необхідне і одержати відповідь.

Кожна пара для себе конкретизує цю ситуацію і виконує вправу. Результати обговорюються.

Питання, на які (при бажанні) відповідають учні під час обговорення, можуть бути такими:

- Чи важко було мені виконувати цю вправу?
- Що нового я відкрив для себе, чому навчився?
- Які почуття викликає в мене виконання вправи?

Інформаційне повідомлення (2 хв.). Рефлексія – механізм соціальної перцепції, який реалізується як внутрішнє уявлення людини про думку тих, з ким вона контактує.

Рефлексивне слухання має на меті регулярне використання зворотнього зв'язку для досягнення більшої точності у розумінні партнера.

Емпатія - намагання досягнути емоційний стан іншої людини, психічний процес, який дає змогу зрозуміти переживання іншої людини.

Емпатійне слухання передбачає, що учасник спілкування приділяє більше уваги «зчитуванню» почуттів, а не слів.

Вправа «Емоційний стан» (8 хв.). Учасники стоять колом. Ведучий оголошує інструкцію.

Інструкція: Нехай кожен з нас по черзі зробить рух, що відображає його внутрішній стан, а ми всі будемо повторювати цей рух по 3-4 рази, намагаючись проникнути в стан людини, зрозуміти його.

Обговорення.

Питання, на які (при бажанні) відповідають учні під час обговорення, можуть бути такими:

- Чи важко було мені виконувати цю вправу?
- Яка мета даної вправи?
- Що нового я відкрив для себе?
- Які почуття викликає в мене виконання вправи?

III. Заключна частина

8. Рефлексія (3 хв.).

- На сьогоднішньому тренінгу я...

9. Етюд «Посмішка по колу» (2 хв.).

Учасники стоять колом. Кожен з них по-черзі, посміхаючись, символічно передає посмішку в руки наступному учаснику.

Якубечко Мирослава. На допомогу батькам. Особливості агресивних проявів поведінки у підлітковому віці.

У підлітковому віці одним з видів поведінки, що відхиляється, є агресивна поведінка, що нерідко приймає ворожу форму. Для деяких підлітків участь в бійках, твердження себе за допомогою кулаків, лайливих слів є сталою лінією поведінки. Ситуація посилюється нестабільністю суспільства, міжособовими і міжгруповими конфліктами. Знижується вік прояву агресивних дій. Все частіше зустрічаються випадки агресивної поведінки у дівчаток [5].

Часто батьки та вчителі звертаються до шкільного психолога з проханням «Зробіть щось з дитиною (учнем), бо вона (він) поводить себе неадекватно». Робота з проблемними підлітками – довготривалий процес, проте, часто ті, хто просили про «допомогу» прагнуть миттєвого результату.

Неважливо, чи важко учню чи ні, він повинен встигати працювати на кожному уроці, отримувати хороші оцінки, бути чемним, не порушувати поведінку, відповідати всім соціальним нормам. Цього від нього вимагає суспільство. Натомість більшість підлітків відчують прохолоду та брак спілкування від батьків замість любові, невизнання власних досягнень у колективі та як результат – незадоволення особистісних потреб.

Гостро ця проблема виникає вже у підлітковому віці. Може супроводжуватися агресивністю зі сторони дитини та іншими неприємними емоціями та подіями. Коли людина лається, впадає в бійку або «з'ясовує відносини» з різних аспектів світогляду, свого або чужого, вона знаходиться в роздратуванні, впадає в смуток, тугу або депресію, і, таким чином, повідомляє себе і навколишньому світу про свою ворожість. Ворожість проявляється самими різними способами і, далеко не завжди крайніми варіантами. Воно може бути спрямоване на когось або на себе, а може на того і на іншого одночасно.

Можемо називати емоції гніву, агресії, злості руйнуючими, адже вони руйнують і саму людину, і її взаємодію з іншими людьми. Вони – постійні причини непорозумінь, конфліктів та війн. Найпоширеніші прояви цих емоцій: обзивання, образи, суперечки та бійки, покарання, дії “назло” [2].

Агресивність — це відносно стійкий емоційний стан, властивий особистості, який виявляється у гніві, злості, роздратованості і є передвісником агресії. Отже, агресивність — це емоційний стан, а агресія — це форма поведінки[7].

Агресія може проявлятися у різних видах.

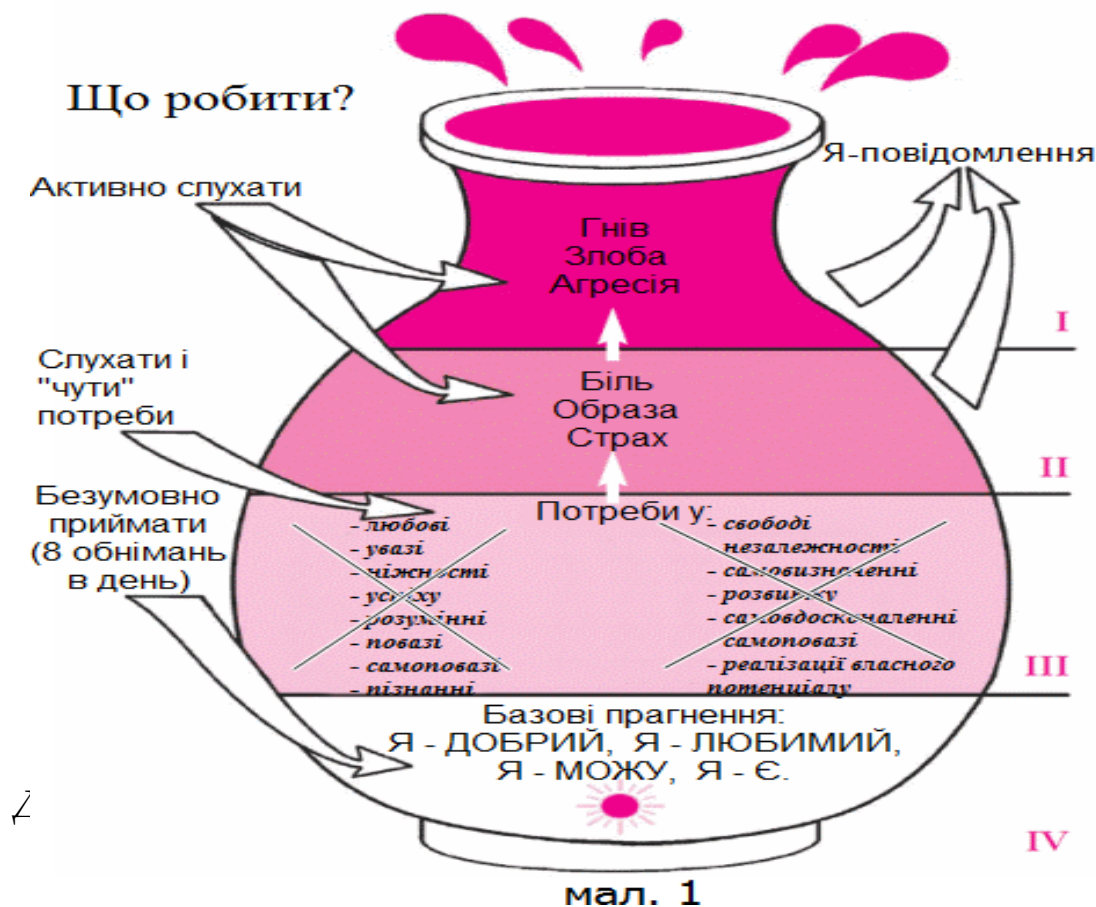
- Фізична агресія — використання фізичної сили одним з учасників конфлікту проти іншого.
- Непряма агресія — злобні плітки, жарти, а також агресія, яка ні на кого не спрямована, — спалах люті, який виявляється у формі крику, тупання ногами, стукання кулаками по столу.
- Роздратованість — схильність до провокування конфлікту, готовність при найменшому збудженні до виявлення запальності, різкості, грубощів.
- Негативізм — опозиційна форма поведінки, спрямована проти авторитетів або керівництва, може розвиватися від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
- Образа — заздрість і ненависть до оточення, обумовлена почуттями гіркоти та гніву на весь світ.
- Підозрілість — недовіра та обережність щодо людей, заснована на переконанні, що оточення хоче завдати шкоди.
- Вербальна агресія — вираження негативних почуттів через сварку, крик, вереск, погрози, прокляття, грубощі.
- Почуття провини — наявність внутрішньо особистісного конфлікту та докорів сумління, які виражаються у переконанні людини, що вона є поганою, чинить зло [3].

Звідки ж походить агресія? Вірджинія Сатір використовувала поняття «гличик емоцій», вказуючи, що: гнів – почуття вторинне, і походить він від переживань іншого роду, таких як біль, страх та образа. Причина виникнення болі, страху та образи – у незадоволенні особистісних потреб, які часто виникають у підлітковому віці (мал. 1).

Разом з базовими потребами воно утворює первинне, мало оформлене відчуття себе. Це – відчуття внутрішнього комфорту чи дискомфорту, яке ми реально переживаємо.

Зосередимо увагу на потребах, пов'язаних із спілкуванням та життям людини у суспільстві. Ось приблизний перелік цих потреб: людині необхідно, щоб її любили, розуміли, поважали, визнавали: щоб вона була комусь потрібна та близька; щоб у неї був успіх – у справах, в навчанні: щоб вона могла себе реалізувати, розвинути свої здібності, поважати себе. Якщо будь-яка потреба з вищеназваних не задовольняється, це призводить до страждання, а можливо і

“руйнівних” емоцій. Тобто за будь-яким негативним переживанням завжди стоїть якась нереалізована потреба [2].

У підлітків формується самооцінка, самосприйняття, образ «Я». Вірджинія Сатір називає такі формування як почуття самоцінності. Почуття самоцінності дуже впливає на життя та навіть долю людини. Так, діти з низькою самооцінкою, погано вчаться, не вірять у власний успіх серед ровесників, є менш успішними у дорослому житті

Щоб не допустити глибинного розладу дитини з собою та оточуючим світом, необхідно постійно підтримувати її самооцінку чи почуття самоцінності [2].

Значний вплив на формування та розвиток дитини мають саме батьки. Оцінка дитиною іншої людини і його дій є простим повторенням оцінки авторитетним для дитини дорослим. Батьки є еталоном, по якому діти звіряють і будують свою поведінку.

Формування агресивних тенденцій у дітей відбувається декількома шляхами:

1. Батьки заохочують агресивність в своїх дітях безпосередньо, або показують приклад (модель) відповідної поведінки по відношенню до інших і навколишньому середовищу.

2. Батьки карають дітей за прояв агресивності:

- Батьки, які дуже рідко пригнічують агресивність своїх дітей, виховують в дитині надмірну агресивність.
- Батьки, які не карають своїх дітей за прояв агресивності, найімовірніше, виховують в них надмірну агресивність.
- Батькам, розумно пригнічуючи агресивність у своїх дітей, як правило, вдається виховати уміння володіти собою в ситуаціях, що провокують агресивну поведінку [6].

У підлітків з низькою задоволеністю спілкування з дорослими спостерігачі відзначають агресивність, недовірливість, конфліктність, байдужість до всього. Вони не можуть самостійно аналізувати й оцінювати однолітків і дорослих, не вміють і не хочуть це робити [1].

Існує також безпосередній зв'язок між проявами дитячої агресії та стилю виховання в сім'ї - якщо дитину суворо наказувати за будь-який прояв агресивності, то вона вчиться приховувати свій гнів у присутності батьків, але це не гарантує придушення агресивності в будь-якій іншій ситуації. Для того щоб усунути небажані прояви агресії у дитини, батькам треба приділяти більше уваги своїм дітям, прагнути до встановлення теплих відносин з ними, а на певних етапах розвитку сина або доньки проявляти твердість і рішучість [2].

Неодмінною умовою девіантної поведінки є надлишок вільного часу, відсутність позитивно формуючих особу захоплень. У багатьох підлітків наголошується неповна сім'я з порушеними функціональними зв'язками. З іншого боку, гіперопіка, також як і бездоглядність, нерідко сприяють девіантній поведінці. Реакції, викликані надмірним контролем і нудними повчаннями і повчаннями, знаходять свій вираз у вигляді відходів з будинку і бродяжництва, агресивності [5].

Агресивна поведінка дитини - це своєрідний сигнал SOS, крик про допомогу, про увагу до свого внутрішнього світу, в якому накопичилося надто багато руйнівних емоцій, з якими дитина самостійно впоратися не може. Протягніть руку допомоги своїй дитині.

Пам'ятайте! Кращий спосіб понизити агресивну поведінку дитини - проявляти любов до неї. Лише одне ласкаве слово може зняти озлобленість і дратівливість дитини. Дуже важливо, щоб дитина почувала себе улюбленою, потрібною і її приймали такою, якою вона є. Постарайтеся знайти і зрозуміти причину протесту і агресії, по можливості усунете її. Найважливіше - створити для дитини такі умови життя, де їй демонструвалися б зразки миролюбного відношення між людьми, були б відсутні негативні

приклади агресивної поведінки. Виховання на принципах співпраці - головна умова запобігання агресивності. [4].

Тому формування гармонійної особистості підлітка вимагає від оточення належного ставлення. Корекція агресивної поведінки підлітків повинна бути спрямована, насамперед, на усунення причини, яка викликала таку поведінку. Поки не буде з'ясована причина, не можна прогнозувати наслідок. З'ясування та усунення причин які негативно впливають на поведінку підлітка – одне з основних правил яких повинен дотримуватись дорослий під час взаємодії з підлітком. Намагання зрозуміти свою дитину буде колосальним кроком у формуванні довірливих відносин між батьками та їх дітьми. Сучасних підлітків можна вважати нормальними в своїй ненормальності. Сприймати, розуміти та любити дитину з її недостатками – це вміння яке варто в собі розвивати.

Джерела:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. – 4-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 672 с.
2. Гиппентейтер Ю.Б. «Общаться с ребенком как?». – М.:Изд.: АСТ, Харвест, 2008. – 41с.
3. Диагностика состояния агрессии (опросник Басса-Дарки) / Диагностика эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И.Б. Дерманова. – СПб., 2002. – С.80-84.
4. Зінченко Н.В. Підліткова агресія: захисна реакція або крик про допомогу? // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – К.: «Плеяди», 2011. – № 10. – С.32-34.
5. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – Москва-Воронеж, 2006. – 217 с.
6. Токовенко А., Сервачак О.В. Дитяча агресивність: причини, наслідки, засоби корекції // Філософсько-педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції: Матеріали III регіональної науково-практичної конференції. – Красноармійськ, II, 2009. – С.98.
7. Якушева, Л. Агресія та агресивність : Заняття для учнів 11 класу // Психолог. – 2006. – № 23-24. – С.97-102.

Довідка про авторів

1. **Гордій Марія Миколаївна**, студентка Львівського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.
Вплив здатності до емпатії на соціалізацію особистості
2. **Гринак Володимир Ярославович**, практичний психолог загальноосвітньої середньої школи №18. grinakvol@ukr.net
Керівництво науковою роботою учнів в середній загальноосвітній школі
3. **Грицаюк Христина Ігорівна**, студентка Львівського інституту «Міжрегіональна Академія управління персоналом».
Діагностика мислення молодших школярів
4. **Жигайло Наталія Ігорівна**, доктор психологічних наук, професор кафедри менеджменту економічного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. 0962816219.
Доцільність впровадження предмету “Основи психології” у програму середньої школи, професійно-технічної та спеціальної середньої освіти
5. **Закалик Галина Михайлівна**, ст. викл. кафедри психології Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». 0679648323. halyna_zakalyk@yahoo.com
Доцільність впровадження дисципліни «Психологія» в освітню програму школи
6. **Зошій Ірина**, студентка Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». 0965417308. iraklyuchnik@gmail.com
Діяльність психолога в сфері політики
7. **Лозинський Олег Михайлович**, ст. викл. кафедри психології управління ЛьвДУВС; керівник ГО «Львівський аналітичний дім». 0963170856.
8. **Манько Ярина**, студентка 4-го курсу факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
Роль мотивації працівників у забезпеченні ефективного управління
9. **Милян Любов Мирославівна**, директор Львівської загальноосвітньої середньої школи №23.
Обґрунтування необхідності впровадження дисципліни «Психологія» в програму загальноосвітньої школи

10. **Моран Ірина Володимирівна**, викладач ВНКЗ ЛОР Львівський медичний коледж ім. Андрея Крупинського. 0970378952
Формування емпатії як необхідної складової особистості майбутнього працівника медицини
11. **Надільна Оксана Ігорівна**, магістрант факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
Особистісний простір та його особливості
12. **Огоновська Софія Олегівна**, студентка 5-го курсу Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». ogonovskasofia2009@rambler.ru
Психологічне консультування з проблем мотивації осіб ранньо-юнацького віку
13. **Пилипенко Анастасія Володимирівна**, студентка 5-го курсу Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональної Академії управління персоналом». anastasia9120@yandex.ru
Психологічний аналіз індивідуальних відмінностей у підлітків
14. **Пилипенко Олександра Володимирівна**, студентка 5-го курсу Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». pylypenko91@mail.ru
Необхідність врахування в роботі психолога індивідуальної специфіки психічних процесів у молодших школярів
15. **Петринич Олена Григорівна**, старший викладач кафедра психології, Львівський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональної Академії управління персоналом».
*Психологічний аналіз індивідуальних відмінностей у підлітків;
Врахування статі та гендеру у виборі професії*
16. **Притика Надія Богданівна**, магістрант факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
Принцип «зеленого підкреслення»
17. **Проць Любов Олегівна**, студентка 1-го курсу Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональної Академії управління персоналом».
Врахування статі та гендеру у виборі професії
18. **Сажина Світлана Володимирівна**, практичний психолог Львівської загальноосвітньої середньої школи №60. psychologist38@mail.ru
Аналіз європейської системи інклюзивної освіти
19. **Штойко Марта Роланівна**, практичний психолог Пикуловицького навчально-виховного комплексу загальноосвітнього начального закладу I-III ступеня (Пустомитівський район). 0961444224. makarevuchmart31@gmail.com

Уроки з елементами тренінгу для розвитку уяви, навичок самопрезентації, емпатії в спілкуванні

20. **Шувар Наталія Мирославівна**, канд. біол. наук, доцент кафедри психології Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». nataliashuvar@yahoo.com
Перспектива впровадження курсу «Основи психології» в програму загальноосвітньої школи
21. **Якубечко Мирослава Петрівна**, практичний психолог Львівської загальноосвітньої середньої школи №49. 0965404922. tw1nss@meta.ua.

Вимоги до статей

Збірник «Психологічні виміри культури, економіки, управління» виходить один раз у рік наприкінці травня до Всеукраїнського Дня науки.

Статті мають висвітлювати головні результати теоретичних та емпіричних досліджень авторів.

Електронний варіант статті слід підготувати у форматі Microsoft Office Word. На початку подається назва статті (до 10 слів); довідка про автора та контакти (П.І.П., місце праці, посада, номер моб. телефону; E-mail); анотація, ключові слова. Текст статті (до 8 стор., кегль 14, 1,5 інтервали) слід структурувати на рубрики: постановка проблеми, ступінь розробленості проблеми, мета, виклад основного матеріалу, висновки, джерела.

Електронну версію статті слід надсилати до 10 травня на скриньку: **lviv-forum@ukr.net**

Приймаються відредаговані авторські матеріали. Статті друкуються у редакції авторів.

Видання друком збірників здійснюється коштом авторів.

Оргвнесок на друк 50 грн. прохання надсилати до 10 травня поточного року банківським переказом на рахунок: 26006301031701. Банк: Філія ПАТ «КБ «Актив-Банк» у м. Львові, 79005, м. Львів, вул. А. Волошина, 4. МФО 300852. Отримувач: ГО «Львівський аналітичний дім»; код ЄДРПОУ 34167033; юридична адреса: м. Львів, вул. Рубінова, 15/1. В переказі слід зазначити прізвище відправника. Пересилка поштою збірника на адресу автора в межах України – 25 грн.

Керівник проекту, відповідальний за випуск – Лозиський Олег Михайлович (моб. тел.: 0963170856).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Психологічні виміри культури,
економіки, управління.

Збірник статей

Випуск №2

Частина 1

Ідея проекту, макет, комп'ютерна верстка, обкладинка
ГО «Львівський аналітичний дім».
E-mail: lviv-forum@ukr.net

Підписано до друку 12.05.2014 р. Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк на ксероксі. Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 7,1. Тираж 100.

Видавництво:
ТзОВ «Ліга-Прес»
79006, м. Львів, а/с 11018.

Віддруковано ПП «Марусич М. М.»
Свідоцтво про державну реєстрацію №1252 від 30. 12. 1996 р.
Львівська обл., Пустомитівський р-н, с. Зубра,
вул. Сагайдачного, 17
(м. Львів, пл. Я. Осмомисла, 5, тел. : (032) 261-51-31).
E-mail: interprint-m@rambler.ru